

**THODISISO YA KUDZHIELWE KWA ZWILAILA NGA VHAVENDA VHA
TSHITIRIKINI TSHA BEITBRIDGE ZIMBABWE NAMUSI**

NGA

SILIBAZISO MULEA

11614404

**MUSHUMO UYU WA THODISISO WO ITWA HU TSHI TQDWA U FUSHA
THODEA DZA DIGIRII YA MASITASI (MASTERS DEGREE) KHA SENTHARA
YA M.E.R MATHIVHA YA NYAMBO DZA AFRIKA, VHUTSILA NA MVELELE**

KHA

YUNIVESITHI YA VENDA

VHATHUSI: VHO DOK. NETSHISAULU

VHO S.A TSHITHUKHE

NWAHA: 2013

UNIVEN LIBRARY
Library Item : 20141185

© University of Venda

**UNIVERSITY OF VENDA
LIBRARY**

Muano *Imerizi*

Nḡe Silibaziso Mulea ndi ana uri mushumo uyu wa ṡhoḡisiso wo itwa nga nḡe u itela u swikelela ṡhoḡea ya digirii ya masiṡasi. Ndi a fhulufhedzisa uri ndi wanga vhunga hu si na we a ita ṡhoḡisiso nga ṡhoho hei.

Tsaino *Silibaziso*..... Datumu *29-05-2014*

Vhukumedzi

Mushumo uyu ndi u kumedza kha Dion Phathutshedzo Mulea, ane a vha nwananga. Ndi ene we a ita uri ndi ise phanda na digirii ya masitasi, sa mubebi hei yo vha ndila yanga ya u amba nae ndi tshi mu sumbedza uri nga u dinetshedza zwothe zwi a konadzea.

vhatu vho sheshe mubebi uri mushumo uyu u bvelele.

Isha u thoma ndi tama u livhuwa Mudzimu vhe vha mpha ndivho na maanda a u bveledza mushumo uyu. Mudzimu ndi dovha nda vha livhuwa u mpha vhatu vmane vha vha vhone vho atusabe khe uyu mushumo.

Muthu wa u thome ane nda tama u mu livhuwa ndi muthajusi wanga vho S.A Tshithakhe. Vho Tshithakhe vho dinetshedza zwothe uri mushumo uyu u bvelele. Vho sumbedza u dinetshedza nge vha vha vha tshi atusabe na nga tshithinga tshavho tshi si tshithinga tsha mushumo. Nga bezwi ndi si Vho S.A Tshithakhe kha vha pfe vho livhuwa. Mudzimu vha vha tonde na lini na tshi.

Vha mpa wanga vhothe ndi a vha livhuwa nga thuthwedzo yavho kha uyu mushumo na thuthwedzo yavho kha mashicini uri mushumo uyu u bvelele. Nge maanda ndi tama u livhuwa vho Dr Sigo Sigo vmane vha vha muna wa mkomana wanga. vhe vha vha vha tshi nquwedza tshithinga tshothe nalo vho do si sia ndi sa athu u ambara.

Ndi dovha nda tama u livhuwa Vho Dean A.B. Ranodirheni vhe vha vha tshi nuna kha mashango na zwi shumiswa zwo thambanaho uri mushumo uyu u bvelele. Mudzimu vha vha thuputshedze.

Dzindivhuwo

U swikelela zwi lavhalelwa zwa digiri ya masitasi a zwo ngo leluwa. Sa muṭodisisi wa hei ṭhoḍisiso hu na vhuleme vhunzhi he nda ṭangana naho musi ndi tshi bveledza uyu mushumo. Fhedzi fhungo lihulwane ndi la uri mushumo uyu wo bvelela zwavhuḍi. Hu na vhatu vho shelaho mulenzhe uri mushumo uyu u bvelele.

Tsha u thoma ndi tama u livhuwa Mudzimu vhe vha mpha ndivho na maanda a u bveledza mushumo uyu. Mudzimu ndi dovha nda vha livhuwa u mpha vhatu vhane vha vha vhone vho nthusaho kha uyu mushumo.

Muthu wa u thoma ane nda tama u mu livhuwa ndi mufhaṭusi wanga Vho S.A Tshithukhe. Vho Tshithukhe vho ḍinetshedza tshoṭhe uri mushumo uyu u bvelele. Vho sumbedza u ḍinetshedza nge vha vha vha tshi nthusana nga tshifhinga tshavho tshi si tshifhinga tsha mushumo. Nga hezwi ndi ri Vho S.A Tshithukhe kha vha pfe vho livhuwiwa. Mudzimu vha vha tonde na lini na lini.

Vha muṭa wanga vhoṭhe ndi a vha livhuwa nga ṭhuthuwedzo yavho kha uyu mushumo na thikhedzo yavho kha masheleni uri mushumo uyu u bvelele. Nga maanda ndi tama u livhuwa vho Dr Siphosingo vhane vha vha munna wa mukomana wanga, vhe vha vha vha tshi nṭuṭuwedza tshifhinga tshoṭhe naho vho ḍo ri sia ndi sa athu u ambara.

Ndi dovha nda tama u livhuwa Vho Dean A.E. Rannditsheni vhe vha vha tshi nthusana kha mafhungo na zwi shumiswa zwo fhambanaho uri mushumo uyu u bvelele. Mudzimu vha vha fhaṭutshedze.

ABSTRACT

Taboos are known from virtually all human societies. This study highlights the social taboos that exist among the Vhavenda in Beitbridge district Zimbabwe. The study deals with social taboos pertaining to all spheres of an individual's life. Taboos have a long history and one ought to expect a sound explanation for the existence of certain customs in a given culture. This research wants to revive interest in taboos perception among the Vhavenda in Beitbridge Zimbabwe and attempts a functionalist's explanation.

Taboos help in utilizing a resource more efficiently, for example, food taboos. Taboos are often meant to protect the human individual. Moreover, taboos are acknowledged by a particular group of people as part of its ways, aids in the cohesion of this group, helps that particular group and maintain its identity in the face of others, and therefore creates a feeling of belonging.

The researcher makes use of literature from different scholars on the topic as a guideline in formulating a challenging and effective literature review on the topic. The study has highlighted that the targeted group of people are the Vhavenda in Beitbridge Zimbabwe. Interviews and group discussions on taboos will be conducted as a means to gather information from the targeted group.

Zwi re ngomu

NDIMA YA U THOMA.....	1
1.1 MVULATSWINGA	1
1.2 VHUBVO HA ZWIILAILA.....	2
1.3 TSHITATAMENDE TSHA THAIDZO.....	6
1.4 NDIVHO YA THODISISO	7
1.5 ZWILAVHELELWA	7
1.6 KUHUMBULELE KWA THODISISO	7
1.7 TSHIKOUPU	Error! Bookmark not defined.
1.8 NDEME YA THODISISO	Error! Bookmark not defined.
1.9 NGONA	8
1.9.1 Ngona ya phuraimari.....	8
1.9.2 Ngona ya sekondari.....	9
1.9.3 Ngona ya sosioodzhikhala	9
1.10 Kukuvhanganyeke kwa mafhungo.....	9
NDIMA YA VHUVHILI.....	11
2.1 MVULATSWINGA	11
2.2 THALUTSHEDZO DZA VHAÑWALI NGA HA ZWIILAILA	14
2.3 MVALATSWINGA	22
NDIMA YA VHURARU	23
3.1. MVULATSWINGA	23

3.2. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO ZWILIWA	23
3.3. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO ZWIMELA	36
3.4. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO MUTHU WA MUFUMAKADZI.....	39
3.5. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO VHASIDZANA	46
3.6. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO VHANNA	51
3.7. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO VHATUKANA.....	54
3.8. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO VHANA	57
3.9 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO LUFU	62
3.10 ZWIILA ZWI KWAMAHO MITUPO.....	64
3.11 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO ZWIKO ZWA MUPO	67
3.12 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO U THONIFHA KHA VHAVENDA.....	69
3.13 ZWIILAILA ZWI NO ELANA NA VHURERELI HA TSHIVENDA.....	71
3.14 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO MIDI	72
3.15 NDEME YA ZWIILAILA KHA VHAVENDA VHA BEITBRIGDE, ZIMBABWE NGA U ANGAREDZA.....	74
3.16 MVALATSWINGA	75
NDIMA YA VHUṂA.....	77
4.1. MVULATSWINGA	77
4.2. MVELELE.....	77
4.4. VHURERELI.....	83
4.5. MAFHUNGO A ZWA PFUNZO KHA ḲA ZIMBABWE.....	86
4.6. POLITIKI KHA ḲA ZIMBABWE.....	89
4.7. ZWIRATHISAMAFHUNGO.....	90

4.8. SHANGO LA BEITBRIDGE SA MUKANO WA SHANGO LA ZIMBABWE NA SHANGO LA AFRIKA TSHIPEMBE.	91
4.9. VHURERELI HA TSHIKHIRESITE.....	Error! Bookmark not defined.
4.10. MVALATSWINGA	91
NDIMA YA VHUTANU	93
5.1. MAWANWA NA THEMENDELO.....	93
5.2. MVULATSWINGA	93
5.3. MAWANWA.....	94
5.4. THEMENDELO	97
6. MVALATSWINGA	98
BUGUTSHUMISWA.....	100
APHENDISISI.....	102
VHATHU VHO SHUMISWAHO KHA THODISISO.....	102

NDIMA YA U THOMA

1.1.MARANGAPHANḌA

Vhavanḍa ndi lushaka lune lwa wanala devhula ha Afrika Tshipembe kha Vunḍu ḽa Limpopo. Lushaka lwa Vhavanḍa lu dovha hafhu lwa wanala shangoni ḽa Zimbabwe vhuponi ha Beitbridge, khathihi na u tsa na mulambo wa Vhembe seli kha ḽa Zimbabwe. Vhavanḍa sa dziḽwe tshaka ndi lushaka lune lwa tendesa kha mvelele sa vhurereli havho. Kha sia ḽa u tshilisana Vhavanḍa vha na maitele avho ane a elana na kutendele kwavho. Vhavanḍa vha tenda kha zwiilaila. Zwiilaila ndi zwa ndeme kha Vhavanḍa, zwi kwama kutshilele kwavho kwa misi na misi. Hu na zwiilaila zwinzhi zwo fhambanaho kha Vhavanḍa. Hu na zwiilaila zwine zwa amba nga vhana, vhafumakadzi, vhanna, mitupo, vhasidzana, vhatukana, ḽhonifho, lufu, vhathu, mupo na zwine zwa amba nga zwishumiswa zwa muḽani. Hezwi zwi sumbedza uri zwiilaila ndi tshiḽwe tsha zwipiḽa zwa kutshilele kwa Vhavanḍa, zwi angaredza masia oḽhe a kwamaho kutshilele kwavho. Naho Vhavanḍa vha tshi tenda kha zwiilaila, vhaḽwe vhavho vha ri zwiilaila a si zwa ndeme vhutshiloni havho. Mihumbulo iyi i nga bveledziswa nga zwithu zwo vhalaho, sa ḽhuḽhuwedzo ya kutshilele nga dziḽwe tshaka. Iyi ḽhoḽisiso i ḽo sumbedza ndeme ya zwiilaila kha Vhavanḍa vha Beitbridge, Zimbabwe. Kha ḽa Zimbabwe, ndi zwa ndeme u sedzulusa nga ha zwiilaila ngauri ḽhuḽhuwedzo ya Tshishona na Tshindevhele yo shela mulenzhe kha ḽḽila ine Vhavanḍa havha vha dzhia zwiilaila ngayo. Tshivanḽa tsho miliwa nga Tshishona na Tshindevhele. Zwikoloni vhana vha Vhavanḍa vha guda Tshindevhele. Zwenezwo zwa ita uri Vhavanḍa vha si dzhiele ḽḽha mvelele yavho. Iyi ḽhoḽisiso i ḽo thusa kha u sumbedza mutsindo wa zwiilaila kha Vhavanḍa vha Zimbabwe. Zwiilaila ndi zwithu zwine zwa ḽuḽuwedza maitele avhuḽi kha vhathu. Zwi ḽo dovha hafhu zwa thusa Vhavanḍa vha Zimbabwe uri vha ḽivhe vhubvo havho.

Zwiilaila ndi zwavhuḽi ngauri zwi a laya, u tsireledza, u kaidza, u tsivhudza na u gudisa ḽḽila yavhuḽi ya u tshila na vhaḽwe vhathu kha lushaka. Zwiilaila zwi dovha zwa bvukulula vhurereli ha lushaka. ḽhoḽisiso iyi i ḽo thusa Vhavanḍa vha Zimbabwe uri vha ḽivhe uri na vhone vha lushaka lwa ndeme na uri vha songo ḽidzhiela fhasi sa zwine vha dzhiiswa zwone nga lushaka lwa Vhashona na Vhandevhele. Zwiilaila zwi a thusa kha u bveledza mikhwa yavhuḽi kha vhathu sa izwo zwi nga ḽḽila ya u iledza. Zwi ita uri vhathu vha vhe na u ofha arali zwa sa tevhelwa vhathu vha tshi ofha masiandoitwa a si avhuḽi a u sa zwi tevhela. Hezwi zwi ita uri vhathu vha sa ite zwithu zwo bvaho. Vhakale vho bveledza zwiilaila sa

ndila ya u tsireledza lushaka. Sa izwo thodisiso iyi yo disendeka kha u sedzulusa ndeme ya zwiilaila kha Vhavenḁa vha Zimbabwe. Muḁodisisi u ḁo ita mbudzisavhathu kha vhakalaha na vhakegulu vha Beitbridge nga ha zwiilaila uri a wane mafhungo nga ha ndila ine Vhavenḁa vha Zimbabwe vha dzhiisa zwiilaila ngayo.

1.2. VHUBVO HA ZWIILAILA

Thodisiso iyi yo disendeka kha u ḁodisisa vhuvha ha zwiilaila. Zwo ralo, zwi a vha zwavhuḁi u thoma vho u sedza uri zwiilaila zwenezwi zwi bva ngafhi. Vhubvo hazwo ndi ngafhi?

Musi ri tshi sedzulusa tshivhumbeo tsha zwiilaila ri nga amba uri zwo vhumbiwa nga ndila ya khanedza. Tsumbo: u songo lala na khaladzi. Hezwi zwa sumbedza uri zwi a ila u lala na khaladzi. Vhakale vho sika zwiilaila sa milayo ya u langa kutshilele kwa vhathu. Hezwi zwa dovha zwa sumbedza uri zwiilaila zwo vha zwi ndila ya u tsireledza vhathu kha zwo vhihaho. Hu tendiwa uri u sa tevhela zwiilaila zwi na masiandoitwa a si avhuḁi.

Kha Vhavenḁa zwiilaila zwi a sumbedza uri zwo bvelela sa ndila ya u kaidza, vhahulwane vha tshi tsivhudza vhatuku uri vha ḁivhe nga ḁivhazwakale ya lushaka lwavho. Hezwi zwi ita uri vha ḁivhe vhubvo havho na zwiilaila zwine zwa vha tonda. Zwiilaila ndi zwiḁwe zwa ndila ya u sumbedza vhubvo ha vhathu.

Wundt kha Freud (1953:31) a tshi amba nga vhubvo ha zwiilaila u ri:

Taboo is the oldest unwritten code of law of humanity. It is generally assumed that taboo is older than the gods and goes back to the pre-religious age.

Hezwi zwi amba u ri zwiilaila zwo bvelela kale sa ndila ya u langa vhathu nahone a zwo ngo ḁwaliwa. Hu anganyiwa uri zwiilaila zwi fhira midzimu nahone zwo vha hone kana zwo rangela vhurereli.

Zwiilaila zwo bvedzwa kale nga vhomakhulukuku. Nga tshifhinga itsho vhomakhulukuku vho vha vhe tsini na Mudzimu vha tshi kona u amba nae. Zwiilaila zwo vha zwi ndila ya u sumbedza u ita lufuno lwa mudzimu zwino vhathu ndi vhone vha nga edzisa hezwo fhanolifhasini nga u tevhela zwiilaila.

Hu dovha ha sumbedza uri zwiilaila zwo bvelela kale nga tshifhinga tsha vhomakhulukuku vha tshi sumbedza mvelele yavho. Hezwi zwa vho sumbedza uri zwiilaila ndi zwithu zwo tumbulwaho kale. Zwi bva kha muñwe murafho u ya kha muñwe murafho. Vhahulwane na vhana vha a kwamea vhunga zwiilaila i mvelele ya Vhavenḁa. Ri a kona u amba uri zwiilaila zwo bvelela sa nḁila ya u tsireledza lushaka. Zwiilaila zwi dzhiiwa sa nḁila yavhuḁi ya u alusa vhana. Vhana vha a kona u dzhia tsheo dzavhuḁi musu vho aluswa zwavhuḁi. Hezwi zwa ḁo thusa kha u bveledza lushaka lwavhuḁi.

Vhavenḁa ndi lushaka lune lwa dzhiela vhurereli ha Tshivenḁa nḁha nga maanḁa. Zwino sa lushaka lune lwa tendesa kha zwa vhurereli, nga kha zwiilaila vho sumbedza uri zwiilaila zwo bvelela sa nḁila ya u vhulunga mupo na vhupo havho. Hezwi zwi vhonala musu ro sedza zwiñwe zwa zwiilaila sa tsumbo:

Kha lushaka lwa Vhavenḁa a si yoḁhe miri i no reḁiwa ya vhasiwa, zwi a ila u vhasa miñwe miri. Nga hezwi ri nga ḁalutshedza uri vhakale vho vha vho ḁalifha, hei ndi nḁila ya u tsireledza u remiwa ha miri miñwe na miñwe kha vhatu, miri i ñea vhutshilo. Tshiñwe hafhu vhakale vho vha vha na nḁivho nga ha miñwe miri ine ya shuma sa mishonga ya u lafha malwadze o fhambanaho. Tshiñwe hafhu miri i a shuma kha u tsireledza muya. Miri i dovha ya shuma sa miḁi ya zwiñwe zwipuka. Hu na zwiilaila zwine zwa amba nga milambo kana maḁi.

Tsumbo zwi a ila u vhulaha zwithu zwa maḁini, zwi ila uri mulambo u nga xa. Hezwi ndi nḁila ine ya sumbedza vhuḁali ha u vhulunga zwisikwa zwa maḁini. Zwiñwe zwa zwiilaila zwi ḁo sumbedzwa nga murahu. Zwi khagala uri vhakale vha tshi bveledza zwiilaila vho vha vho sedza vhatu na vhupo havho uri vha nga zwi vhulunga hani, hu u sedza na vhumatshelo havho. Zwiilaila zwo bveledzwa sa zwiñwe zwa zwipiḁa zwa vhurereli ha Tshivenḁa, tshiñwe hafhu zwo bveledzwa sa nḁila ya u sedza zwa vhutshilo na vhupfumi ha lushaka. Kha vhupfumi ndi hune ra sedza u tsireledzwa na u vhulungwa ha lupfumo lwa lushaka, hezwi zwi khou bvelela nga zwiilaila. Tshiñwe tshine ra nga amba nga vhubvo ha zwiilaila ndi uri zwiilaila zwo tumbuka na tsiko. Musu ro sedza Bivhili ine ya langa kutshilele kwa vhurereli ha Tshikhireste, ri pfa nga mafhungo a musu Mudzimu o sika Adamu, a mu fha tshiila tsha u thoma shangoni tsha uri a

songo la muri wa vhukati ha tsimu. Tsha ndeme ndi u sedza mvelele ya musu Adamu o tshi pfuka. Nga murahu ha musu Adamu o pfuka tshiila a la wonoyo muri ha mbo vha hone u da ha vhuṭungu vhuṭshiloni ha vhathu. Muthu a vha wa u la nga biko zwa dovha zwa dṣisa na lufu kha vhathu.

Ri dovha ra pfa nga ha zwiilaila zwo newaho Vhaisiraele nga kha Mushe, hezwi zwo pfi ndi milayo ya fumi yo faraho lushaka lwa Vhaisiraele. Tsumbo, milayo hei i nga ndila i tevhelaho:

U songo vhulaha.

U songo vha na midzimu i sili.

U songo vha phombwe

U songo tswa.

U songo amba vhuṭanzi ha u zwifha kha wa hau.

Na miṁwe.

Zwiilaila hezwi ri zwi wana kha bugu ya Ekisodo, hezwi zwiilaila zwo vhewa sa milayo. Kutshilele kwa Vhakhireste zwino ku langwa nga hei milayo ye ya langa Vhaisiraele. Zwa ndeme ndi zwa uri zwiilaila hezwi ndi zwone zwine zwa langa kutshilele kwa vhathu. Zwi ita uri vhathu vha kone u ṭhonifhana. ṭhonifho i dṣisa ndalamo na vhuṭshilo havhuḍi kha lushaka. Zwiilaila hezwi zwi a tsireledza vhathu kha zwinzhi zwine zwa kwama vhuṭshilo. Tsumbo: malwadze, zwiṁwe zwazwo ndi zwi tevhelaho:

U songo lala na khaladzi.

U songo lala na musadzi musu a tshi kha dṣi ṭamba.

U songo lala na musadzi wa khotsi au.

Musu ro sedza zwiilaila hezwi ri nga amba u ri hei ndi ndila ya u fhungudza malwadze. Musu muthu wa mufumakadzi e maḍuvhani u vha e na tshika zwino tshika i dṣisa malwadze. Tshiṁwe hafhu hu pfi zwi a ila u ka muroho wa thanga nga mufumakadzi e maswiswini, Vhavanḍa vha tenda uri thanga dzi a puta dza fa. U khwaṭhisedza hezwi Ngubane (1970:30) u ri:

Among the Zulu there is a belief that menstruating women are having a contagious pollution, which is dangerous both to other humans and to the natural world. Men's virility maybe weakened by this blood, especially if they have intercourse with a menstruating woman. Crops may be ruined or cattle fall ill if she walks among them. Women may be confined each month to an isolated "menstrual hut" to protect the community from their dangerous pollution.

Izwi zwi amba uri lushaka lwa Mazulu lu tenda uri mufumakadzi ane a vha maswiswini a nga khakhela vhunna ha munna arali a edela naye. Hu pfi na zwilihwa zwi a tshinyala na kholomo dzi a lwala arali a sendela tsini nadzo. Mufumakadzi e maduvhani ha tei u tangana na vhanwe u vha kha nndu yawe e ethe. Cassier (1972:106) ene u amba hezwi, u ri:

Taboos are aimed at protecting and promoting human health. Preventing illnesses and disease in traditional societies was critical for human survival since these societies could not boast of some of the breakthroughs in modern medicine such as the discovery and use of penicillin and antibiotics as well as vaccinations and immunizations against various killer diseases.

Izwi zwi amba u ri zwiilaila zwo vha zwi ndila ya u tsireledza mutakalo wa muthu u nga nga tshifhinga tsha vhomakhulukuku washu ho vha hu si na mishonga ya u tsireledza mañwe malwadze.

Hezwi zwi sumbedza uri naho vhomakhulukuku vho vha vha songo dzhena tshikolo vho vha vhe vhathu vha na vhuṭali, zwiilaila izwo zwo buliwaho zwi khou thusa kha u tsireledza mutakalo wa vhathu.

Nga hezwi zwiilaila ri a zwi vhona uri u bva murahu tsikoni muthu o vha a tshi tshila nga u tevhela milayo. Milayo ye ya vha i tshi tsireledza na u ḍisa u ṭhonifha kha vhathu, tshiila tshine tsha ri "u songo lala na musadzi wa khotsi au", tshi humbudza vhathu uri vha tea u ṭhonifhana. U ṭhonifha hu ḍisa mulalo na dakalo kha vhathu.

Ri nga dovha ra amba u ri zwiilaila zwo tumbuka musi vhomakhulukuku washu vha tshi vha na lutendo lwa uri zwiilaila zwi ḍisa mulalo kha vhathu na midzimu yavho. Hu na zwiilaila

zwi no tsivhudza vhathu uri vha songo sinyusa midzimu ngauri musi midzimu yo sinyuwa hu vha na masiandoitwa a si avhuḍi kha lushaka.

1.3. TSHITATAMENDE TSHA THAIDZO

Vhavanḍa vha Zimbabwe vho ṭangana na tshanduko dza kutshilele dzi no bva kha Vhashona na Vhandevhele. Hezwi zwa ita uri vhanwe Vhavanḍa vha sa tende kha zwiilaila. Vhanwe Vhavanḍa vha ri zwiilaila ndi zwa vhomakhulukuku a zwi na mushumo vhutshiloni havho. Thaidzo ndi uri kha lushaka lwa Vhavanḍa vha Zimbabwe Tshivanḍa tsho miliwa nga Thishona na Tshindevhele. U sa tevhela zwiilaila zwi sia Vhavanḍa vha sa ḍivhi zwinzhi nga lushaka lwavho sa mvelele yavho. Hall (1996a:2) ene u amba hezwi nga ha vhubvo na mvelele ya vhathu musi a tshi ri:

Identity is constructed on the back of a recognition of some common origin or shared characteristics with another person and or group, or with an ideal, and with the natural closure of solidarity and allegiance established on this foundation.

Izwi zwi amba u ri musi ri tshi amba nga mvelele ya lushaka ri vha ro sedza vhathu vhane vha vha na nḍila ya kutshilele ine ya fana ha vha na u tendelana khavho uri kutshilele ndi kune kwa bvisela khagala vhuvha havho ku tshi sumbedza u fhambana havho na dziṅwe tshaka. Musi ro sedza hezwi ri nga amba uri lushaka lu nga ḍivhonadza nga hezwi zwi tevhelaho: Luambo, kuambarele na zwa mvelele.

U miliwa ha Vhavanḍa vha Zimbabwe nga Mashona na Namandevhele zwi sia Vhavanḍa vha si na mvelele. Zwi vha ita uri vha vhe vhathu vhane vha tou dzula vhuṑoni havho sa vhaeni. Zwi dovha zwa sumbedza uri a si fhethu havho. Ndivho khulwane kha iyi ṭhōḍisiso ndi u sumbedza uri kuvhonele kwa zwiilaila nga Vhavanḍa vha Zimbabwe kwo ṭuṭuwedzwa nga khaedu ya tshanduko ya kutshilele kwavho ku vhangwaho nga nzulele yavho. Zwino ṭhōḍisiso iyi yo ḍisendeka kha u sumbeza ndeme ya zwiilaila kha Vhavanḍa vha Zimbabwe, sa izwo zwiilaila zwi tshi ḍisa mulalo kha kutshilele kwa vhathu.

1.4. NDIVHO YA THODISISO

Ndivho ya thodisiso iyi ndi u toḁou sumbedza ndeme ya zwiilaila kha Vhavenda vha Tshitiiriki tsha Beitbridge, shangoni la Zimbabwe, uri vha divhe uri zwiilaila zwi amba mini kha vhutshilo havho sa lushaka lwa Vhavenda. Thodisiso iyi i tea u shandukisa kuhumbulele na kuvhonele kwa zwiilaila nga Vhavenda vha Beitbridg shangoni la Zimbabwe.

1.5. ZWILAVHELELWA

Zwilavhelelwa zwa iyi thodisiso zwi nga talutshedzwa nga ndila i tevhelaho:

1.5.1. U toḁisisa ndeme ya zwiilaila kha Vhavenda vha Tshitiiriki tsha Beitbridge Zimbabwe.

1.5.2 .U toḁisisa zwiitisi zwine zwa tuḁuwedza Vhavenda vha Beitbridge Zimbabwe kha mbonalo ya zwiilaila.

1.5.3 .U bvukulula ndila dzi no sumbedza ndeme na vhuḁi ha zwiilaila vhutshiloni ha Vhavenda nga u nea zwiilaila na thalutshedzo.

1.5.4 .U sumbedza uri thuthuwedzo ya Mashona na Mandevhele zwo shela hani mulenzhe kha kuvhonele kwa zwiilaila nga Vhavenda vha Zimbabwe.

1.6. KUHUMBULELE KWA MUTODISISI

Nga u angaredza ngudo iyi yo disendeka kha thodisiso ya zwiilaila kha Vhavenda vha Beitbridge,Zimbabwe. Kuhumbulele kwa mutodisisi ndi ku tevhelaho:

- Fhungo lihulwane ndi uri Vhavenda vha Zimbabwe vha na zwiilaila.
- Kudzhielwe kwa zwiilaila kwo fhambanaho nga Vhavenda vha Zimbabwe.
- Vhuḁi kana ndeme ya zwiilaila kha Vhavenda vha Zimbabwe sa lushaka

1.7 NDEME YA THODISISO

Ndeme ya thodisiso iyi ndi u thusa Vhavenda vha Beitbridge, Zimbabwe uri vha divhe na u pfesesa uri zwiilaila ndi zwa ndeme vhutshiloni havho ngauri ndi zwa mvelele yavho. Nahone u tevhedza zwiilaila hu ḁo ḁisa kutshilele kwavhuḁi na mulalo kha Vhavenda, tshinwe hafhu vha ḁo divha vhubvo havho. Thodisiso iyi i ḁo dovha ya thusa sa ndila ya u ita uri ulu lushaka lu dipfe lu lushaka lwa ndeme naho Zimbabwe lu lushaka lune lwa sedzelwa fhasi.

Thoddisiso iyi i do dovha ya thusa kha u bveleza manwalwa kha Vhavenda vha Zimbabwe sa izwi hu si na vhanwali vho nwalaho nga zwiilaila vho tou sedza thwii Vhavenda vha Zimbabwe. Thoddisiso iyi ndi ya ndeme sa afha lushaka lu tshi do vha na zwine lwa guda kha ngudo iyi. Na mirafho i daho kha la Zimbabwe i do kona u wana manwalwa nga ha lushaka.

1.8. NGONA

Ngona ndi ndila ine mutoddisisi a i shumisa musi a tshi khou kuvhanganya mafhungo kha thoddisiso yawe. Kha thoddisiso iyi mutoddisisi u do shumisa ngona dzo vhalaho u itela u swikelela ndivho dzawe maelana na thoddisiso iyi.

Ngona ndi hune ha vha ho kuvhangana mafhungo ane a vha a tshi khou todea lune mutoddisisi a nga kha di hanedzana kana a tendelana na mafhungo aneo. Uri ri kuvhanganye mafhungo ri toda zwishumiswa na makuvhanganyele a mafhungo nauri ri nga zwi vheisa hani.

Izwi zwi amba uri ngona i vha i tshi khou talusa uri thoddisiso yo kuvhanganyiswa hani. Ngona yo nwaliwaho zwavhudi i ita uri vhavhali vha kone u dzhia tsheo uri ndila dze dza tevhedzwa hu tshi itwa thoddisiso ndi dzone naa?, na uri mawanwa e a wanala ndi one naa?.

Kha hei thoddisiso mutoddisisi o shumisa ngona dzo fhambanaho u bveledza hoyu mushumo. Ngona dza hone ndi dzi tevhelaho:
Ngona ya phuraimari, ngona ya sekondari na ngona ya sosiolodzikhala.

1.8.1. Ngona ya phuraimari

Ngona iyi ndi ila ine hu do itwa mbudzisavhathu kha vhahulwane vhane vha katela vhakegulu na vhakalaha. Mutoddisisi u vha a tshi vha vhudzisa zwi no kwama thoddisiso ine a khou nwalala nga hayo. Kha ngona iyi muvhudzisi na mufhinduli vha vha vhe kha nyambedzano, muvhudzisi a tshi khou kuvhanganya mafhungo.

Mbudzisavhathu ndi nyambedzano ya tshifhinganyana vhukathi ha vhathu vha sa divhani. Muhumbulo muhulwane u wa uri ane a khou vhudzisa a wane mafhungomatiwa kana makene kha muinwe muthu kana zwiinwe zwithu.

Vhuḡi ha u shumisa mbudzisavhathu ndi uri ane a khou vhudziswa a kone u tevhela mbudziso dzo vhalaho kha muḡḡisisi na ene a kona u fha phindulo nga vhuḡalo kana nga ndila yo ḡandavhuwaho.

Vhukonḡi ha u shumisa mbudzisavhathu ndi uri vhanwe vhathu a vha koni u ḡea muthu ane vha sa mu ḡivhe kha zwine a khou ḡḡisisa. Tshinwe hafhu zwi a itea uri kha dzinwe mbudziso vhathu vha vha vha si na phindulo dzo ḡalaho.

1.8.2. Ngona ya sekondari

Ngona ya sekondari ndi ngona ine khayi muḡḡisisi a kona u ya laiburari a wana mafhungo o fhambanaho nga ha ḡḡisiso iyi a tshi bva kha bugu, magazine na mabambiri o vhaliwaho khonfarentsini.

Ngona ya sekondari ndi ngona ine muthu u dzhia zwinwe zwithu zwo itiwaho nga muḡwe muthu a dovha a zwi sedzulusa. Nga inwe ndila ngona ya sekondari ndi ngona ine musi muḡḡisisi a tshi i shumisa a wana mafhungo kha manwalwa o nwalwaho nga vhanwe vhaḡḡisisi kana kha bugu dzo nwalwaho nga vhanwe.

1.8.3. Ngona ya sosioḡodzhikhala

Kha iyi ngona ri sedza ndivho ine muthu a vha nayo ye a i shumisa kha u bveledza ḡḡisiso. Afha ndi hune muḡḡisisi a sumbedza u vha na zwine ene muḡe a tou dzula a tshi khou zwi ḡivha musi a sa athu u vhalo bugu dza vhanwe, i nga vha ndivho ya zwe a ḡangana nazwo vhutshiloni. Zwo ralo, zwo ḡangana na izwo zwinwe ḡḡisiso i ḡo kona u fhate.

1.9. Kukuvhanganyele kwa mafhungo

Ngudo ya ḡḡisiso iyi yo ḡisendeka kha vhuḡanzi ha manwalwa hune ha angaredza bugu, magazini na mabambiri o vhaliwaho khonferentsini. Muḡḡisisi u dovha hafhu a tea u shumisa na zwine a ḡo zwi wana laiburari. Manwe mafhungo o wanala kha mbudzisavhathu yo itwaho kha vhathu vhane vha amba luambo lwa Tshivenda.

1.10. TSHIKOUPU

Tshikoupu ndi vhungomu ha t̄oḁisiso yoṯhe. Tshikoupu ndi tshipiḁa tsha ndeme ndi hone kha t̄handavhudzo ya mafhungo. Hafha ndi hune ra wana zwipiḁa zwo fhambanaho zwine zwa ḁo tangana nazwo kha t̄oḁisiso.

Kha ndima ya u thoma hu ḁo angaredzwa zwi tevhelaho:

2.1. MVULATSWINGA

Mvulatswinga, tshitatamende tsha thaidzo, ndivho, kuhumbulele kwa muṯoḁisisi, tshikoupu, ndeme ya t̄hoḁisiso, ngona yo katelaho ngona ya phuraimari, ngona ya sekondari na ngona ya sosiolodzikhala, kukuvhanganyele kwa mafhungo na mvalatswinga.

Ndima ya vhuvhili i ḁo bveledza zwi tevhelaho: mvulatswinga, u dalela maṅwalwa a elanaho na zwiilaila u fana na uri zwiilaila ndi mini na vhubvo hazwo.

Ndima ya vhuraru

Muṯoḁisisi u ḁo thoma nga u ṅwala mvulatswinga, a dovha hafhu a kuvhanganya zwiilaila na t̄halutshedzo dzazwo zwi tshi bvukulula ndeme yazwo kha Vhavenḁa vha Beitbridge, Zimbabwe.

Ndima ya vhuṅa yo hwala u t̄ola nga ha u miliwa ha Tshivendḁa nga Tshishona na Tshindevhele ho sedzwa t̄huṯhuwedzo yazwo kha ṅdila ine Vhavenḁa vha Beitbridge vha dzhia zwiilaila ngayo.

Ndima ya vhuṯanu i ḁo sumbedza maṅweledzo a mushumo woṯhe, mawanwa na themendelo

NDIMA YA VHUVHILI

THALUTSHEDZO YA THEMU “ZWIILAILA”

2.1. MVULATSWINGA

Kha ndima hei muṭodisisi u ḑo bveledza kuhumbulele kwa vhaṅwali vho fhambanaho kha mafhungo a zwiilaila. Ndi vhanzhi vhathu vho ṅwalaho nga zwiilaila. Muṭodisisi na ene u na zwine a ḑivha nga mafhungo a zwiilaila. A sa athu u dzhena kha mafhungo a vhaṅwe vhaṅwali nga ha zwiilaila u ḑo thoma a amba nga zwine a ḑivha vho nga zwiilaila.

Tsha u thoma tshine muṭodisisi a ṭoda u sumbedza ndi uri lushaka luṅwe na luṅwe lu na ṅḑila yalwo ine lwa tenda na u ṭanganedza ngayo zwiilaila zwalwo. Vhavaṅḑa vha tenda uri zwiilaila zwo fara ṅḑila ya u phulusa vthutshilo havho. A si kha Vhavaṅḑa fhedzi, na kha dziṅwe tshaka zwiilaila zwi a wanala. Vhathu vha tenda uri zwiilaila zwi thusa uri vha kone u tshila.

Ri nga dovha ra amba uri zwiilaila ndi ṅḑila ine vhathu vha lushaka vha tshilisana ngayo kana mukhwa wa vthutendi wa u iledza kana u fhungudza nyimele ya u ita zwithu zwo bvaho kha vhathu vhevho.

Tshinwe hafhu zwiilaila ndi ṅḑila ya u ṭanganya vhushaka ha vhathu na mvelele yavho. Ndi zwa ndeme u ḑivha ndeme ya vhushaka ha zwiilaila na mvelele ya sialala kha vhathu.

Zwiilaila ndi zwithu zwine ha pfi ri songo zwi ita zwina masiandoitwa a si avhuḑi ane a nga bvelela. Vhakale vha tshi ri ri songo zwi ita vho vha vha tshi ḑivha uri hu na zwithu zwine zwa nga bvelela zwine zwi si vhe zwivhuya. Tsumbo: “Ni songo dzula kha tswia”. Hei ndi ṅḑila ya u tsireledza vha tshi shavha uri liṅwe ḑuvha muthu a nga dzula kha tswia li tshi fhisa ha bvelela khombo ya u swa maḑasi.

Zwiilaila zwi dovha zwa shuma sa ṅḑila ya u laya hune avho vha sa iliho vha vha na thaidzo. Kha u ila hu na zwine zwa tevhelwa, sa tsumbo, zwiito zwi songo teaho, u amba nga zwinwe vho fhethu hu songo teaho, u imba fhethu hu songo teaho. Hezwi zwa sumbedza uri kha Tshivenḑa hu na zwithu zwi sa tendelwi u itiwa na u ambiwa. Hezwi zwi dovha zwa

sumbedza uri Vhavenda vho talifha nahone tshihulwane tshine vha gudisa vhatu ndi u tshilisana. Kutshilele kwavhudi kha lushaka ku disa mulalo na dakalo. Zwiilaila zwi gudisa vhatu kutshilele kwavhudi. Vhatu vhane vha sokou amba amba vha si na zwine vha ila vha disa khakhathi kha lushaka. Musi ro sedza lushaka lwa Vhavenda ri vha ro katela vhatu vhothe sa vhaaluwa, vhana, vhafumakadzi na vhanna.

Kha lushaka lwa Vhavenda zwiilaila ndi mvelele ine ya tea u sumbedza uri i bva kha muñwe murafho u ya kha muñwe murafho. Ndi mushumo wa vhahulwane uri vha ñee thalutshedzo dza zwiilaila kha vhana. Ndi zwa ndeme uri vhana vha divhe nga ha mvelele yavho hezwi zwi ita uri vha divhe vhubvo havho. Tshinwe hafhu, zwiilaila zwi thusa sa ndila ya u kaidza na u tsivhudza, hezwi zwa ita uri vhana vha vhe na mikhwa ine ya tangedzea kha lushaka. Nga zwiilaila vhana vha a divha ndila ine vha tea u tshila ngayo. Na kha vhahulwane zwiilaila ndi zwa ndeme ngauri zwi vha gudisa vhudifari na vhutshilo havhudi. Musi vhahulwane vha tshi bvedza zwiilaila muhumbulo muhulwane ndi u todu gudisa na u langa vhatu nga ndila ine ya tangedzea kha lushaka. Zwiilaila zwi dovha hafhu zwa shuma sa ndila ya u ranga vhatu vhutshiloni havho. Hezwi zwa sumbedza uri zwiilaila ndi milayo, mulayo ndi mulanga na mbofho ya lushaka. Musi vhatu vha na maga ane vha a tevhela kha vhutshilo zwi a vha thusa na u vha tsiredza kha khombo dzo fhambanaho. Zwi thusa vhatu u khethekanya kha zwiito zwo vhfahho na zwiito zwavhudi.

Muqodisisi o vhona zwi zwa ndeme uri a nwale uri vhanwe vhatu vha tshi thalutshedza nga ha zwiilaila vha ri mini. Vhatu vhe vha ñea thalutshedzo ndi vha vhuoni ha Beitbridge, Zimbabwe.

Vho Rejoice Moyo vha Swereki kha la Beitbridge vha tshi thalutshedza nga ha zwiilaila vha ri, u ila ndi ndila ya u tevhela milayo u bva kha vhahulwane ine a i tei u pfukiwa. Arali ya pfukiwa hu vha na masiandoitwa a si avhudi. Nga hei thalutshedzo ri nga amba uri vhatu vha tea u tshila vha tshi tevhela milayo uri vha vhe na vhutshilo havhudi. Milayo i a thusa uri vhatu vha kone u divha u dzhia tsheo dzavhudi tshifhinga tshothe. Hezwi zwi disa u tshila zwavhudi kha lushaka. Tshinwe hafhu nga ha thalutshedzo ya Vho Rejoice Moyo ndi tsha uri arali vhatu vha tshi tevhela milayo zwi lelutshela na avho vhane vha vha langa.

Vho Agnes Singo vha 650 Baobab Beitbridge vhone vha tshi ñea thalutshedzo yavho vha ri, zwiilaila ndi zwithu zwine vhomakhulukuku vha kona u lela vhana ngazwo vha tshi vha

tsireledza kha zwiito zwo bvaho. U tikedza t̄halutshedzo yavho vho ŋea tshiilaila hetshi: Zwi a ila u lidza muludzi vhusiku.

Hei ndi n̄dila ya u tsireledza vhana vha vhasidzana uri vha songo vhidziwa nga vhatukana vhusiku. Arali vhasidzana vha nga bva vhusiku hezwi zwi ḁo vha zwiito zwo bavho, nahone ndi zwinzhi zwo vhfihaho zwine zwa bvelela vhusiku.

Vho Nixon Muleya vha vhuponi ha Zezani vhone vho amba hezwi nga ha zwiilaila, vha ri zwiilaila ndi zwithu zwi songo tendeliwaho. Hezwo zwithu zwi vha zwi songo tendelwa kha ulwo lushaka. Vho Nixon Muleya vho ŋea tsumbo ya tshiilaila hetshi:

“Zwi a ila kha lushaka lwa Vhavent̄a uri vthathu vthane vha vha mashaka vha malane”. Hu pfi arali vha malana vha beba vhana vho holefhalaho. Vha khou sumbedza fhungo ḁa u gudisa u t̄honifhana kha vthathu. U t̄honifha hu ḁisa mulalo na dakalo kha lushaka.

Vho Thidziambi Muleya vha vhuponi ha Lukange vha tshi amba nga ha zwiilaila vha ri tshiilaila ndi u kaidza na u laya uri vthathu vha vhe na kutshilele kwavhuḁi vha sa ḁo weliwa nga khombo. Vho Thidziambi Muleya vho ŋea zwiila izwi zwi tevhelaho:

- Nga Tshivent̄a hu pfi u songo dzula n̄tha ha tswia zwi a ila.
- Nwana ha hwaliwi n̄tha ha t̄hoho muḁini zwi a ila.

Vho Thidziambi vho t̄halutshedza uri kha tshiila tsha u thoma vhahulwane vha khou kaidza uri u dzula kha tswia zwi nga bveledza khombo musi muthu o dzula n̄tha haḁo ḁi tshi fhisa a swa maḁasi. Kha tsumbo ya tshiila tsha vhuvhili Vho Thidziambi Muleya vho amba u ri kha itsho tshiila vhahulwane vha khou tsireledza khombo ya uri n̄wana a nga wa musi o hwaliwa t̄hohoni.

Vho Joseph Matshema vha 432 Dulivhadzimu, Beitbridge vhone vha tshi t̄halutshedza nga zwiilaila vha ri, zwiila ndi n̄dila ya u t̄t̄uwedza vthathu vha Vhavent̄a uri vha kone u ḁivha na u vhonadza mvelele yavho. Vho Joseph Matshema vha tshi i sa phant̄a vha ri nga zwiilaila mirafho ine ya tevhela i ḁo kona u ḁivha nga ha vhubvo ha lushaka lwonolwo. Vho Matshema vho ŋea tsumbo ya u iledzwa ha Thathe Vonḁo, ḁine ḁi kha ḁi tshila na zwino vha ri hezwi zwi ḁo thusa na zwiḁuhulwane zwa Vhaḁavhatsindi uri vha ḁivhe nga ha lushaka lwavho, vho amba na uri na Vhaḁavhatsindi vha re vhuponi ha Beitbridge na vhone vha ḁivha lushaka lwavho nga mulandu wa zwiilaila.

Kha tshipiḁa tshi tevhelaho ri ḁo sedza uri vhaḁwe vhaḁwali vha ri mini nga zwiilaila. Vhaḁwali vho fhambanaho vho ḁea ḁhalutshedzo dzo fhambanaho nga ha zwiilaila.

2.2. ḁHALUTSHEDZO DZA VHAḁWEVHAḁWALI NGA HA ZWIILAILA

Tagil (1995:54) ene a tshi amba nga zwiilaila u ri:

Taboos can be characterised as being concerned with behavior which is believed to be supernaturally forbidden, or regarded as immoral or improper, it deals with behaviour which is prohibited or inhibited in an apparently irrational manner. In a language, taboo is associated with things which are not said and in particular with words and expressions which are not used.

Izwi zwi tshi amba u ri zwiilaila zwi kwamana na ḁḁila ine vhatu vha lushaka lwonolwo vha tea u tshila ngayo. Kha mafhungo a luambo zwiilaila zwi kwama zwithu kana maipfi ane ho tendeliwa u ambiwa huḁwe fhethu.

Nga ha ḁivhazwakale ipfi tshiila lo vha li ipfi line la amba lutendo kana u rabela kha vhurereli ho fhambanaho. Lo vha li ipfi line vhavhusi vha li shumisa sa ḁḁila ya u tuḁuwedza vhatu kha zwa u tshilisana, u langa zwavhuḁi na u tsireledza vhukhethwa ha zwifho na u tsireledza vhane vha tenda kha zwiilaila. Zwiilaila ndi yone ḁḁila khulu ya u langa vhatu ha muthu na vhatu vhoḁhe sa lushaka kha midzimu na vhomakhulukuku kha vhurereli ha Vharema.

Malinowski (1953:140) a tshi amba nga ha zwiilaila u ri:

A Taboo is rule, prohibition; it is distinctly the conception covering what we would call law in our society.

Izwi zwi tshi amba u ri zwiilaila ndi milayo ine ya dzivhisa muthu u ita tshithu. Hezwi zwi sumbedza uri vhatu vha a kona u tshila zwavhuḁi arali vha tshi langiwa nga milayo yo fhambanaho. Vhatu vhane vha nga kona u tshila zwavhuḁi vha tshi tevhedza zwiilailavha a lalama.

Freud (1953:30) a tshi ḁhalutshedza nga ha zwiilaila u ri:

For us the meaning of taboo branches off into two opposite directions, on one hand to us it means sacred, consecrated but on the other hand it means uncanny, dangerous, forbidden unclean...taboo expresses itself essentially in prohibitions and restrictions. Taboos are viewed as strange practices which are weird and also as forbidden practices.

Afha Freud u khou sumbedza uri, zwiilaila zwo khethekanyiwa zwa vha zwigwada zwivhili, hu na tshigwada tshine tsha sumbedza uri zwiilaila ndi zwithu zwine zwa vha zwikhethwa ngeno kha tshinwe tshigwada a tshi sumbedza uri zwiilaila zwi a iledza zwa dovha zwa hanela manwe maitete a vhathu. U dovha a sumbedza uri zwiilaila ndi maitete a songo dowealeho a sa pfesesei.

Freud (1953:32) u isa phanda nga ha zwiilaila a ri:

The objects of taboos are many: (a) direct taboos aim at protection of important persons-chiefs, preists and things against harm (b) safeguarding of the weak- women, children. (c) providing against the dangers incurred by handling or coming in contact with corpses, by eating certain food.

Izwi zwi tshi amba u ri zwiilaila zwi a tsireledza na vhathu vhane vha vha na vhuimo ha ntha sa mahosi, vhafunzi, vhafumakadzi na vhana vha sa koni u diimelela nga vhothe, vhashengedzwa vha vha vhafumakadzi. Tsumbo: zwi a ila uri munna a edele na mudzadze. Hei ndi ndila ya u tsireledza wa mufumakadzi nowa i vha i sa athu u khwatha. Tshinwe hafhu, zwiilaila zwi tsireledza vhathu kha khombo dzine dza nga bvelela musi muthu o fara tshitumbu na u la zwiiliwa zwi songo teaho. Tsumbo: hu na zwiilaila zwa zwiiliwa zwa masimuni.

Steiner (1956:11) a tshi nea thalutshedzo nga ha zwiilaila u ri:

Taboo is concerned with four things (1) social mechanisms of obedience having ritual significance (2) specific restrictive behavior in situations that are deemed dangerous (3) the protection of individuals exposed to such danger, and (4) the protection of society at large from those of its members who are both endangered by taboo violations and therefore, in turn dangerous.

Steiner u khou sumbedza muhumbulo muthihi na Freud wa u ri mbavhalelo ya zwiilaila ndi u kwama kutshilele na u tsireledza lushaka kha u dzhena khomboni musu muthu a songo tevhela tshiila. Zwiilaila zwi tsireledza vhathu kha khombo dzine dza nga sa lufu, vhwadze na mashudu mavhi kha vhathu vhothe vha lushaka.

Steiner (1956:42) u dovha a sumbedzisa hezwi nga ha zwiilaila musu a tshi ri:

Taboos are a means to an end, such an end, d'etre of taboos, would be seen in maintaining harmony between God and spirits (invisible world) and human beings and the rest of creation (visible world). This harmony would be ruled by moral order instituted and sanctioned by God and channeled through the ancestors of any given community. This order is preserved by tradition if followed, has the power or force to sustain the existence and operation of the universe ensuring a beautiful life for humanity.

Izwi zwi amba u ri zwiilaila zwi kwama mafhelelo a zwithu, hezwi zwi da nga ndila itevhelaho: zwiilaila zwi bvedza vhwedzano na vhwshaka kha Mudzimu na midzimu na vhathu na lifhasi lothe. Hei ndi ndila ya u fhaa vhathu kha vhathu vho fhambanaho. Vhahulwane vho vhona zwiilaila zwi ndila ya u ledzana na midzimu ya lushaka uri hu vhe na mulalo. Mulalo u nga vha hone musu vhathu vha sa laa na u shandukisa mvelele yavho.

Parrinder (1969:69) u sumbedza hu na vhwshaka kha zwiilaila na vha fhasi musu a tshi ri:

Ancestors are the ones who founded the clan and gave it its rules and taboos. However, it is God who is considered the final authority.

Izwi zwi amba u ri vha fhasi ndi vhone vha fhaho lushaka milayo na zwiilaila zwine mafheleloni zwa languliwa nga Mudzimu. Hezwi zwi sumba uri vhwreli ha Vhavenda na hone vhu kwama milayo sa zwe zwa bvelela kha milayo ye ya newa Mushe.

Hornby (2010:1518) a tshi talutshedza nga ha zwiilaila u ri:

Taboo is a cultural or religious custom that does not allow people to do, use or talk about a particular thing, as people find it offensive or embarrassing.

Izwi zwi tshi amba uri zwiilaila ndi vhurereli ha vhathu hune ha gudisa vhathu sa lushaka luambo lwavhuḍi lu ṭhonifheaho, lu sa khukhulisi vhaiwe vhathu nahone lu sa shonisi. Smith (2007:6) u amba hezwi nga ha zwiilaila musi a tshi ri:

Taboos are issues or ideas that are too painful, embarrassing, threatening, or complicated to talk about openly.

Afha Smith u khou amba u ri zwiilaila ndi mihumbulo ine a i sokou ambiwa i a vhaisa na u shushedza.

Valeri (2000:xii) u ṭalutshedza zwiilaila nga ndila i tevhelaho:

Taboo is the index of certain peculiar things or persons. The dangers are usually physical characteristic disease or misfortune. Taboos are a way of instilling fear as a way to control an individual's behavior.

Izwi zwi tshi amba u ri zwiilaila ndi ndila kana maga ane vhathu vha tea u a tevhela, arali zwa sa tevheliwa, muthu a nga vha na mashudumavhi kana ha bvelela vhulwadze khae. Phedzi hezwi ndi ndila ya u dzhenisa nyofho kha vhathu uri vha vhe na vhuḍifari havhuḍi. Beattie (1966:216) a tshi tikedza muhumbulo uyu u ri:

Taboos do have important social consequences. A taboo on a field of ripe yams may be a powerful disincentive of theft.

Hei ndi ndila ya u gudisa vhathu maitete avhuḍi a uri vha songo tswa.

Gutkind na Waterman (1978:302) vha sumbedza muhumbulo u fanaho na uyu musi vha tshi ri:

Taboos can be seen to display their true function as symbols deriving from a theory of social control. Taboos represent the way people should behave in their society.

Izwi zwi tshi amba uri zwiilaila zwi kwamesa kutshilele kwa vhathu, zwi langa vhathu uri vha tea u tshilisa hani sa lushaka. Hezwi zwa sumbedza uri ndi ifhio mikhwa ine ya ṭanganedziwa kha lushaka. Thompson na Hickey (1994:74) vhone vha ri:

Taboos are prohibitions against behaviors that most members of a society consider to be so repugnant they are unthinkable.

Taboo is phenomenon that is universal.

Izwi zwi amba u ri zwiilaila ndi milayo ine ya hanedzana na zwiinwe zwiito zwa vhathu naho zwi tshi konḁa u i ṽanganedzea. Brown (1939) kha Hatch (1773:234) a tshi amba nga ha zwiilaila u ri:

The interpretation of taboos emphasized their external constraint, taboos are to be explained in terms of contribution to the maintenance of society: taboos establish the social value of things and events.

is conceived in many different ways in different societies, but everywhere there is the idea that it involves the

Muhumbulo muhulwane kha hei ṽhalutshedzo ndi uri zwiilaila zwi shela mulenzhe kha kutshilele a vhathu sa lushaka. Zwiilaila zwi sedza ndeme ya vhathu na zwithu kha lushaka. Ross na Devos (1995:358) vha tshi ṽalutshedza nga ha zwiilaila vha ri:

In modern societies, as in folk cultures, the reasons for present rules can be explained by past mythology. Taboos of food and other constrains on behavior

are explained in terms of occurrences, usually a specific mythologized event.

It seems that humans always have to know why something is or is not done.

Izwi zwi tshi amba u ri zwiilaila ndi milayo yo vheiwa nga nḁila ine ya sumbedza vhubvo ha zwithu hu tshi bveledzwa uri vhathu vha ḁivhe tshithu tshine tsha tea u itiwa na tshi songo teaho. Holden (2000:1X) nga ha ipfi zwiilaila ene u ri:

Taboos are cultural restrictions that help to adapt human cultural systems to

The word taboo derives from the Tongan "tabu" and is related to the more general Polynesian word "tapu, and the Hawaiian "kapu". Literally it means

"marked off, "off-limits". Holden also claims that taboos are not a feature of "primitive" societies as it was assumed sometimes ago by anthropologists but

is a characteristic of any society.

Izwi zwi tshi amba u ri ipfi "taboo" line ḁa amba zwiilaila ḁo tumbuka kha "Tongani" "tabu" line ḁa vha na vhushaka na ipfi "tapu" ḁa tshi Polynesian. Ipfi heli ḁi amba zwithu zwi songo

teaho u itiwa. Hu dovha ha tlatshedzwa uri tshiilaila tshi kwama tshaka dzothe. Muhumbulo uyu u tikedzwa nga Durkheim (1963:70) ane a ri:

Taboo is phenomenon that is universal.

Izwi zwi tshi amba u ri zwiilaila ndi mafhungo ane a katela tshaka dzothe nga u angaredza. Brown kha Steiner (1956:119) a tshi tlatshedza zwiilaila u ri:

Taboos are closely connected with a ritual prohibition. Ritual prohibition... a rule of behavior which is associated with a belief that an infraction will result in an undesirable change of ritual status if it is conceived in many different ways in different societies, but everywhere there is the idea that it involves the likelihood of some minor or major misfortune which will befall the person concerned.

Izwi zwi tshi amba u ri zwiilaila ndi maitela a vhurereli ha lushaka. Maitela aya a vha na ndila ya u langa kuitele na kutshilele kwa vhathu vhenevho. Arali zwiilaila zwa sa tevhedzwa hu vha na masiandoitwa a si avhuḑi. Tshiilaila ndi nyito kana zwiito zwi songo tendelwaho kha kutshilele na zwa vhurereli uri hu vhe na mulalo na dakalo kha lushaka na u tsireledza vhathu kha u sinyusa vhomakhulukuku na vadzimu. Musi vha fhasi vho sinyuwa hu a vha na mashudumavhi kha vhathu, sa ndala na malwadze zwi a bvelela kha vhathu arali vho pfuka zwiilaila.

Harris (1993:53) a tshi tlatshedza nga ha zwiilaila u ri:

Taboos are cultural restrictions that help to adapt human cultural systems to their environment, creating cultural rules without requiring special knowledge, and promoting group thinking. So taboos often have to do with energetic principles, dictating how to behave and maximize power in the system, with dictums about food and other behaviors such as sex that impact population size and community survival.

Izwi zwi amba u ri zwiilaila ndi milayo ya mvelele ine ya tūṭuwedza vhathu kha mihumbulo yo tlatfahho. Zwiilaila zwi a langa kutshilele kwa vhathu. Milayo ya nga ha zwiliwa na zwa

vhudzekanyi na yone i a thusa kha u tshidza lushaka. Tsumbo: Zwiilaila zwi no kwama u malana ha mashaka, hei i nga vha ndila ya u fhungudza u bebesa ho kalulaho. Cassier (1972:106) a tshi t̄alutshedza nga ha zwiilaila u ri:

- *The taboos, are mostly about don't's and have the tendency to make mean superstitions. However despite all its obvious defects the taboo system was the only system of social restriction and obligation in the early stages of human development.*

Izwi zwi amba u ri zwiilaila zwo d̄itika kha u bvedza tsivhudzo ya zwithu zwine vhathu vha sa tee u zwi ita. U bva kale zwiilaila zwo shuma sa milayo ine ya langula kutshilele kwa vhathu kha lushaka, tshinwe na tshinwe tshine tsha kwama vhutshilo ha vhathu tsho vha tshi tshi langulwa nga zwiilaila Tsumbo: vhushaka ha mahosi na vhathu, mafhungo a zwa milayo na kuvhusele, mafhungo a zwa miṭa na mafhungo a kwamaho lupfumo lwa lushaka. Gelfand (1979) a tshi t̄alutshedza nga ha zwiilaila u ri:

- *Taboos are avoidance rules in order to control, guide and regulate the behavior of its members.*

Izwi zwi amba uri zwiilaila ndi milayo ine ya tevhedzwa uri i kone u langa na u sumba ndila ine vhathu vha tea u tshila ngayo.

Nga u angaredza muṭoḍisisi a nga amba hezwi nga ha t̄alutshedzo dza vhanwali nga ha zwiilaila:

- Tsha u thoma t̄alutsedzo idzi dzi sumbedza uri Vharema nga vhunzhi vha tendesa kha zwiilaila. Sa zwiilaila zwa lufu, zwi wanala kha Vharema vhanzhi kha l̄ifhasi. Nga hezwi muṭoḍisisi u khou lingedza u sumbedza Vhavenda vha Beitbridge ndeme ya zwiilaila kha lushaka lwavho.
- Tsha vhuvhili tshine muṭoḍisisi a nga amba ndi uri zwiilaila zwi t̄utuwedza vhushaka ha vhathu na midzimu yavho. Hezwi ndi zwa ndeme vhakale vha tenda uri midzimu ndi yone ine ya vha ambela na Mudzimu wavho Nwali. Vhuḷedzano vhukati ha vhathu na midzimu yavho zwi d̄isa mashudu vhutshiloni ha vhathu.
- Tshinwe hafhu tshine muṭoḍisisi a nga amba tshone ndi u ri vhanwali vha sumbedzisa uri Vharema vha tenda kha uri muthu ndi muthu nga vhanwe sa zwe Mbiti a ambisa zwone musi a tshi ri: “ I am because we are” Zwino ri a kona u vhona uri hu na

zwiinwe zwiilaila zwine naho zwo pfukwa nga muthu muthihi zwi kwama lushaka lwothe. Zwino nga zwiilaila muthu u a kona u di tsivhudza ene mupe uri a songo vha ene ane a tshinyadzela lushaka nga u sa ilela. Hezwi zwi tshuvedza vhuḍipfi na vhuḍifhinduleli kha vhathu.

- Vhonzhi ha vhañwali vha sumbedza uri zwiilaila ndi ndila ya u dzhiela ntha vhutshilo ha vhathu na kutsilele kwa vhathu vhothe. Vhutshilo ha vhathu ndi ha ndeme nga zwenezwo, zwiilaila zwi thusa kha u londota vhutshilo ha vhathu vhonezhi hazwo zwi vha zwi tshi kho u tsireledza vhutshilo ha vhathu.
- Vhañwali vha sumbedzisa uri zwiilaila zwi a thusa uri vhathu vha divhe uri zwiito zwo bvaho zwi na masiandoitwa a si avhuḍi, kha muthu, lushaka na kha mupo.
- Vhañwali vho dovha vha sumbedza uri zwiilaila zwi a gudisa vhathu uri vha vhe na vhuthu vhune ha tšanganedzea kha lushaka. Naho zwiila zwo vhumbiwa nga ndila ya khandza “u songo” zwi gudisa vhathu zwithu zwine vha sa tee u zwi ita, nga inwe thungo zwi tshi gudisa zwine zwa tea u itiwa zwine zwa tšanganedzea kha lushaka.
- Vhañwali vho zwi vhea khagala uri zwiilaila zwo bva na tsiko, ndi milayo ine muñwe na muñwe a bebiwa a tshi i divha. Milayo hei ndi ine ya wanala kha tshaka dzothe.
Tsumbo:
U songo tswa, u songo vhulaha, u songo lala na khaladzi. A hu na muthu ane a gudiswa uri a songo tswa fhedzi muthu u bebiwa a tshi zwi divha uri ha tei u tswa kana u vhulaha. Hezwi zwi tou vha malofhani a muthu.
- Zwiilaila zwo sumbedzwa sa ndila ya u gudisa nga ha vhuthu nga maandza kha vhana. Zwiilaila ndi tshinwe tsha zwikolo zwa vhathu vhakale. Vhana vha laiwa nga zwiilaila naho zwi nga ndila ya u amba. Vhana vha a u gudiswa nga mafhungo a mbingano nga zwiilaila. Tsumbo musi vhe dombani hu na zwiilaila zwine vha pfa ngazwo, hezwi ndi ngudo ine ya vha thusa uri vha vhe vhana vha re na vhuthu na mikhwa yavhuḍi.
- Ri nga dovha ra amba uri zwiilaila zwi tshuvedza vhutshilo na mikhwa yavhuḍi kha vhathu. kha tshifhinga tsho fhiraho ho vha hu si na mapholisa ane a linda na u fara vhathu vha sa tevhedzi milayo fhedzi ri nga amba uri zwiilaila zwi a thusa u fhungudza zwiito zwo bvaho kha vhathu hu na thamu ya u sa iledza, ngauralo a hu todei mapholisa sa musalauno.
- Vhonezhi ha vhañwali vha dovha vha sumbedza uri zwiilaila zwo ditika nga u disa mulalo fhedzi arali muthu a pfuka tshiila a hu na u humela murahu u tea u wana thamu. Zwi dovha zwa sumbedza uri naho vhakale vho vha vha songo dzhena

tshikolo, vho vha vho t̄alifha vha tshi kona u tsivhudza avho vhatu vha si na vhudifari nga u shumisa zwiilaila.

- Tshinwe hafhu t̄halutshedzo dza vhanwali nga ha zwiilaila dzi sumbedza uri vhomakhulu vho kona u angaredza na u vhulunga zwithu zwothe zwine zwa kwama muthu nga u iledza. Zwinwe zwa zwiilaila zwi sumbedza u vhulungiwa ha mupo na lupfumo lwa vhatu vha lushaka lwonolwo.

2.3. MVALATSWINGA

Nga u angaredza musi mutodisisi o sedza t̄halutshedzo dzo neiwaho a nga amba uri naho kunwalele na maipfi a vhanwali zwo fhambana muhumbulo une vha u bveledza ndi muthihi wa uri zwiilaila ndi lutendo lwa vhurerele ha Vharema, Vhavenda na vhone ndi lushaka lwa Vharema. Zwi angaredza masia othe a vhutshilo ha muthu. Zwiilaila ndi mvelele ya tshaka dzothe. A hu na muthu na muthihi ane a sa kwamee nga zwiilaila. Zwiilaila zwo thoma na tsiko ya muthu shangoni. Zwiilaila zwo thoma henengei ngadeni ya Edeni musi Mudzimu a tshi vhudza kana u laedza Adamu na musadzi Efa uri vha ilele muri ula wa vhukati ha tsimu. Mudzimu o vhudza Adamu na Efa uri zwi a ila u la muri wa vhukati ha tsimu. Nangoho avha vhavhili vho ri u u la nga u sa pfa kana u fhurwa nga nowa, ha vha u vunda mulayo wa u ilela muri uyo.

Vhathu vha kale vho di vha vhatu vhe vha vha vho ditika nga milayo ya u ila. U ila ho vha ho imela milayo ine ya fana na i re Bivhilini ya 'U songo, U songo' Naho Bivhili yo lenga u swika muno, i tshi swika yo di wana Vharema vho fara yone ndila, nga maanda zwi tshi da kha u ila.

NDIMA YA VHURARU

KHUVHANGANYO YA ZWIILAILA

3.1. MVULATSWINGA

Muṭodīsisi o sumbedza kha ndima ya vuvhili uri zwiilaila ndi mini nga u nea ṭhalutshedzo u bva kha vhaṅwali na vhathu zwavho vho fhambanaho. Ro zwi vhona uri kha lushaka lwa Vhavenda zwiilaila zwi livhanywa na mvelele yavho. Zwiilaila izwi zwa Vhavenda zwi sala zwi tshi vho tou shuma sa milayo. Ndi zwa ndeme uri kha hei ndima muṭodīsisi a kuvhanganye zwiilaila nga tshaka dzazwo a tshi sumbedza na ṭhalutshedzo dzazwo. Hezwi zwi ḑo kona u bvukulula ndeme yazwo kha Vhavenda vha tshiṭiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe. Muṭodīsisi u ḑo zwi kuvhanganya o sedza masia o fhambanaho. Uri mushumo wa hei ndima u bvelele muṭodīsisi u ḑo shumisa mbudzisavhathu uri a wane mafhungo. Naho mushumo uyu wo ḑisendeka kha vhathu vha tshiṭiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe, muṭodīsisi o vhona zwi zwa ndeme uri a vhudzise Vhavenda vha ṭhohoyandou, kha ḽa Afrika Tshipembe nga ha tshaka dza zwiilaila. Tshaka dza zwiilaila zwine Vhavenda vha vha nazwo dzi angaredza izwi zwe zwa ṭalutshedzwa afha:

3.2 TSHAKA DZA ZWIILAILA ZWINE VHAVENDA VHA VHA NAZWO

3.2.1 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO ZWIḽIWA

Musi ro sedza zwiḽiwa ri nga amba uri ndi zwithu zwine zwa kwama vutshilo ha vhathu. Hezwi zwo ralo a hu na muthu ane a nga tshila a sa ḽi. Vhavenda na vhone sa vhathu vha khou kwamea kha mafhungo a zwiḽiwa. Vhavenda vho bveledza zwiilaila zwa zwiḽiwa sa ṅḽila ya u tsireledza zwiliwa na mutakalo wa vhathu, na u vhulunga mvelele ya Vhavenda. Musi ro sedza zwiḽiwa zwa Vhavenda, ri nga amba uri zwi bva kha zwimela na zwipuka. Zwimela zwi angaredza: miroho, mitshelo, mahatsi, miri, mavhele, maḑaka. Zwino uri hezwi zwi ḽiwe hu na zwine zwa bvelela sa, u renwa na u tupula. Vhavenda vho bveledza zwiilaila zwa zwiḽiwa sa ṅḽila ya u tsireledza uri zwi sa ḑo tshinyadzwa kana u fhedzwa. Kha lushaka lwa Vhavenda zwiilaila zwa zwiḽiwa zwo iledzwa kha zwigwada zwo fhambanaho naho zwi zwigwada zwa lushaka luthihi. U ya nga Vho Rejoice Moyo vha Swereki, Zimbabwe. Zwiilaila zwa zwiḽiwa zwo bveledzwa nga ṅḽila i tevhelaho:

- Zwi a ila nga Tshivenda muthu wa mufumakadzi a tshi la makumba. Hu pfi makumba a a tutuwedza lutamo lwa zwa vhudzekani. Zwino nga hetshi tshiila vhakale vho vha vha tshi shavha uri hu nga vha na vhpombwe arali lutamo lwa vhudzekani lwa da mukalaha vha siho tsini, ngauri vhanna vhakale vho vha vha tshi shumela kule na hayani hune vha vhuya nga murahu ha tshifhinga tshilapfu. Zwino u tsireledza u kwashea ha miṭa nga vhpombwe vha vho iledza makumba kha vhafumakadzi. Vhakale vho vha vhe vhathu vha u fhaṭa hu si u kwasha, zwino vha vho iledza u liwa ha makumba nga vhathu vha vhafumakadzi sa ndila ya u tsireledza miṭa sa izwo vho vhona masiandoitwa a u la makumba. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri ndi tshiilaila tshine tsha tsireledza, u fhaṭa na u khwaṭhisa miṭa.
- Tshinwe hafhu hu pfi mufumakadzi wa muimana ha ngo tendelwa u la makumba, zwi a ila. Hu pfi zwi ila uri musi a tshi vho vhofoholowa zwi a konḁa. Hu pfi tshifhinga tshi a lenga u kwashea, nṱwana u a fa a songo tsha bebwa. Hezwi zwi itiswa ngauri makumba a na pfushi nnzhi zwine zwa ita uri nṱwana a hulese zwa vho konḁa u mu beba nga nḁa ha muaro we kale wa vha u siho. Hezwi zwi nga bveledza u lovha ha nṱwana, mme kana u lovha havho vhoṭhe, mme na nṱwana. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza mufumakadzi o diḁwalaho uri zwi sa ḁo dina musi nṱwana a tshi bebwa u nga hu tshi kwamea vhutshilo ha vhathu. Nga itshi tshiilaila vhakale vho vha vha tshi tsireledza vhutshilo ha vhathu.
- Nga Tshivenda zwi a ila nṱwana wa musidzana a tshi la makumba. Hu pfi makumba a na pfushi nga maanḁa zwine zwa ita uri vhana vha vhasidzana vha aluwese. Nga u la makumba vha a tavhanyedzesa u vha dzikhomba ngeno vha tshi kha ḁi vha vhana vhaṭaku. Nga hetshi tshiila vhakale vho vha vha tshi tsireledza vhana vha vhasidzana kha u aluwa tshifhinga tshi sa athu u swika. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u thusa uri vhana vha vhasidzana vha sa ḁo gidimela mafhungo a zwa vhudzekani tshifhinga tshi sa athu u swika.
- Nga Tshivenda vhana a vha ngo tendelwa u la makumba zwi a ila. Vhakale vho bveledza itshi tshiila nge vha zwi vhona uri u la makumba zwi nga tutuwedza u tswa kha vhana vha tshi ṭoḁa makumba. Hei yo vha ndila ya u tsireledza vhana kha mikhwa yo bvaho ya u tswa. Tshinwe hafhu, yo vha i ndila ya u tsireledza vhana kha u

tshimbila na zwitumba vha tshi zwima makumba. Tshiniwe hafhu yo vha i ndila ya u vhulunga khuhu uri dzi di bvela phanda na u vha hone. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u katudza vhana kha mikhwa yo bvaho ya u tswa.

- Zwi a ila nga Tshivenda muimana a tshi la zwiwiwa na u nwa zwinwiwa zwine zwa fhisesa. Hu pfi zwi ila uri mutakalo wa nwana u a kwamea nga ndila i si yavhudi. Vhakale vho vha vha tshi shavhisa u fhiswa ha nwana nga zwiwiwa, nwana a vho bebiwa a na mavhalavhala a u swa kha muvhili wawe. Hei yo vha i ndila ya u tsireledza nwana a sa athu u bebiwa. Nga itshi tshiilaila nwana u vha o tsireledzea kha u swa hune ha nga kwama vhutshilo hawe lwa tshothe.
- Nga Tshivenda tshikoli tsho lalaho tsho lovhewa tshi a ila u liwa nga muimana. Hu pfi tshi tea u hadzingwa tsha liwa, phurotheini dzi nga ita uri nwana a hulese zwa vho konda u mu beba nga nda ha muaro. Tshiniwe hafhu hu pfi mudzadze ha tei u la tshikoli, a la tshikoli nwana musi o no bebiwa u a lunwaluwa thumbuni ngauri nwana u mama mikando yo dalaho zwiwiwa zwe mme a la. Zwino hei yo vha i ndila ya u tsireledza mutakalo wa nwana. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme tshi gudisa Vhavana vha Beitbridge uri vha divhe maitete a Tshivenda kha mafhungo ane a kwama muthu wa muimana.
- Swigiri ndi tshiniwe tsha zwiwiwa zwo iledzwaho nga Vhavana kha muimana. Nga Tshivenda zwi a ila muimana a tshi la zwiwiwa zwo dalesaho swigiri. Hu pfi swigiri i a engedza tshileme tsha muvhili wa muthu. Musi muimana o hulesa zwi a konda musi o no beba uri muvhili u vhuvelele kha tshiimo tshawo. Tshiniwe hafhu hu pfi zwiwiwa zwi ngaho malegere zwi a ila u liwa nga vhana. Hu pfi nwana u a dzulela u rothisa nthe, zwi a lwadza nwana na u sinisa mano. A hu na mubebi ane a nga takalela nwana ane a dzulela u rothisa nthe, nga nthani ha hezwi vhahulwane vha vho iledza u liwa ha zwiwiwa zwa swigiri yo dalesaho. Tshiniwe hafhu hei ndi ndila ya u tsireledza mutakalo wa vhana. Ndi zwa ndeme u thanngela mutakalo wa vhana vha sa athu u bebwa.
- Kha lushaka lwa Vhavana mufumakadzi ha li murafo wa nga ngomu ha phukha kana tshifuwo une wa pfi luvalo. Hu pfi zwi a ila. Vhakale vho sumbedza uri hu

shavhiwa uri vhafumakadzi vha nga tambudzwa nga luvalo lu tshi vha tshuwisa. Hezwi zwi pfala zwi tshi nga ita uri vha vho lwala vhulwadze ha mbilu. Hei yo sumbedza i ndila ya u tsireledza vhafumakadzi kha vhulwadze ha mbilu. Nga itshi tshiilaila mutakalo wa muthu wa mufumakadzi u vha wo tsireledzea.

- Kha lushaka lwa Vhavenḁa phukha dzi fanaho na nngwe, ndau, nḁou, mmbwa, phele na dziḁwe a dzi ḁiwi. Naho Vhavenḁa vha songo bvisela khagala masiandoitwa a u ḁiwa ha phukha idzo, ri nga amba uri aya a tou vha mafhungo a mvelele. Tshiilaila itshi mushumo watsho ndi u vhulunga phukha idzo dzo buliwaho.
- Tshiḁwe tshiilaila tshi re hone kha Vhavenḁa ndi tsha uri gwitha a ḁi ḁiwi. Vhakale a vho ngo tou bula masiandoitwa a u ḁa gwitha fhedzi vho sumbedza uri gwitha ḁi kwamanywa na vhuloi. Hone ane a ḁa gwitha a zwi athu u ḁivhea uri a nga ḁangana na mini nga nḁa ha u uri a nga humbulelwa nga vhathu uri a nga vha a tshi lowa. Hei ndi ndila ya u ḁalifha ha vhomakhulukuku vha tshi tsireledza mvelele ya Vhavenḁa. Tshiilaila itshi tshi sumbedza vhurereli ha Tshivenḁa naho kha lushaka lwa Vhatshena gwita ḁi tshi kwamanywa na vhuḁali. Hezwi zwi ita uri itshi tshiilaila tshi vhe tsha ndeme kha Vhavenḁa vha Zimbabwe.
- Hu na iḁwe phukha ine ya pfi khwara, yone ndi ine u ya nga vhakale ya sa sokou u vhonwa nga muthu muḁwe na muḁwe. Phukha yeneyo i ḁa fhedzi musi khosi yo vhwaho wonoyo nḁaha vuhosi ho i tenda kana vhadzimu vha tshi khou ḁanganedza vuhosi hayo. Hu pfi khwara musi i tshi vhulahwa malofha ayo ha tei u wela fhasi. Ndi ngazwo musi i tshi vhulahwa ha vhulahwa na mbudzi uri hu adzelwe mukumba wayo. Hu pfi arali malofha ayo a kwama fhasi mvula a i ni. Zwiḁwe hu pfi khwara a i bikwi i yoḁhe. Hu pfi i bikwa yo ḁangana na mbudzi zwi tshi itiswa ngauri i yoḁhe a i ḁei lune zwa vha khwiḁe yo tou ḁanganyiswa na iḁwe ḁama. Tshiilaila itshi tshi gudisa vhathu nga ha maitele a Tshivenḁa nga ha dziḁwe phukha sa izwo dzi tshi kwama vhutshilo ha vhathu.
- Vhavenḁa ndi vhathu vhe vha ḁiilisa u ḁa mala a nguluvhe u bva murahu. Vhoḁhe vhaaluwa vha tenda kha uri mala a nguluvhe a nga a muthu. Hu pfi a nga a muthu ngauri nguluvhe dzi a ḁa zwi ḁiwaho nga vhathu dza inga nga u tou ḁa na matshimba a vhathu. Ri nga amba uri tshiila itshi tsho bveledzwa nga u tou vha mafhungo a u

nengwa ha vhathu. Hezwi zwo bva kha uri nguluvhe dzo vha dzi tshi litshwa dza tshimbila nnda dzi tshi ya na mikotoni na miedzini he vhathu vha vha vha tshi dithusa hone sa izwi ho vha hu si na mabunga. Tshiila itshi tsho thusa kha u tsireledza malwadze ane a nga vhangwa nga u la malaṭwa a muthu a tshi vho tou bva kha mala a nguluvhe. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza mutakalo wa vhathu.

- Muimana kha Tshivenda ha tendelwi u la mala a phukha kana tshifuwo tshinwe na tshinwe. Hu pfi hu shaviwa uri nwana o hwaliwaho a tshi bebwa, mukombo wawe u a lenga u kunguluwa. Musi mukombo u tshi lenga u kunguluwa, nwana u vha a khou tshi pfa vhuṭungu. Tshiilaila itshi tsho bvelela sa ndila ya u vhavhalela vhana, nahone tshi tsireledza mutakalo wavho.
- Kha lushaka lwa Vhavana zwi a ila u la khovhe. Hu pfi Vhavana vho iledza u liwa ha khovhe nge vha i fanyisa na nowa. Fhedzi hu khou sumbedza uri a si vhathu vhothe vha Vhavana vha sa li ho khovhe. Hu tou vha na vhanwe vha sa li. Khovhe a yo ngo ilwa nga Vhavana fhedzi, u bva kha webusaithi zwi pfala na vha kha mashango a vhukovhela vho vha vha tshi ila khovhe. Kha aya mashango khovhe i ilwa nga muimana. Vho iledza khovhe nge vha vha vha tshi ri muimana a nga beba nwana a re na thoho i no nga ya khovhe. Fhedzi, vhanwe Vhavana vha ri khovhe i tou vha uri kha vhana a yo ngo luga sa izwi i na marambo kana mipfa ine i nga tshipa vhana avha arali vha sa newa yo bviswa mipfa. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza vhana kha khombo ya u thaviwa nga marambo kana mipfa ya khovhe arali vha la khovhe dzi na marambo kana mipfa.
- Nga Tshivenda muimana ha ngo tendelwa u la movha kana mphwe. Hu pfi u la mphwe kana movha zwi ita uri nwana a bebwe o tshetshekana muvhili. Hu pfi vhanwe vhana vha tou ita na u bva na malofha afho he vha tshewa hone. Hezwi zwi pfala nwana a tshi khou pfa vhuṭungu lune mme na ene a vho vhaiswa nga zwine zwa vha kha nwana. Hei ndi ndila ya u tsireledza vhana kha vhuṭungu vhune vha nga tangana naho. Mbavhalelo ndi ya mutakalo wa vhana.
- Vhavana vha ri muimana ha tei u la kana u nwa mafhi a luvhisi. Hu pfi arali mme wa muimana a la kana u nwa mafhi ayo, nwana a tshi do bebwa u do vha a tshi dzulela u

kovhola. U kovhola uho hu di tou thithisa medzi kha hone u do dzula n'wana a tshi nukha one makovhola. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhuada ngauri zwi a dina n'wana a tshi dzulela u nukha makovhola.

- Tshinwe hafhu hu pfi zwi a ila vhafumakadzi vhane vha kha di vha na vhana na vhane vha kha di ya maduvhani uri vha le tshithuvhi kana khadela. Tshithuvhi kana khadela i fanyiswa na mikando. Hu pfi u la khadela zwi ita uri mme onoyo a sa tsha kona u doba mulilo kana u ralo u vha muimana. Nga itshi tshiilaila Vhavenda vha Beitbridge vha guda mvelele ya Tshivenda ine yo disendeka kha u tsireledza lushaka.
 - Mafhi a nngu hu pfi ha liwi. Hu pfi a hu na vhe ha vha hu tshi pfi a liwa ngavho, vhothe vhathu a vha li mafhi a nngu. Tshiilaila ndi tsha ndeme ngauri tshi katela vhathu vhothe.
 - Vhanna na vhatukana kha lushaka lwa Vhavenda, a vha li mulingo. Mulingo ndi gaku la vhuswa la u thoma u bva bodoni kana la u fhedzisela u bva bodoni. Hu pfi tshiitisi tsha u iledzwa ha vhanna na vhatukana kha u la mulingo ndi tsha uri arali vha la, nungo dzavho dza u ya nduni tshihulwane na vhafumakadzi dzi a fhungudzea. Kupfeselele kwa itshi tshiila ndi mafhungo a uri mubiki u do thoma a pfa uri vhuswa have a si mbodza musi a sa athu u dzhia vhuswa a fha munna wawe. Tshiilaila itshi tshi thusa mubiki uri a divhe uri vhuswa have ho vhibva naa vhu sa athu u liwa nga vhanwe vhathu uri a songo shona arali o bika mbodza.
- Kuñwe kupfeselele ndi kwa uri arali mufumakadzi o shela mushonga vhuswani, na ene a levho sa izwi ho vha hu tshi vha ene a laho mulingo. Hezwi zwo vha zwo khwaṭha lune na mukegulu mazwale ha avhiwa o dzula henefho. Hu pfi musi une mazwale vha sa vhe hone hu da muñwe u linda u avhiwa ha vhuswa uhu. Nga hetshi tshiila vhanna vha vha vho tsireledzea. Tshiila itshi ndi tsha ndeme sa izwo Vhavenda vha tshi tendesa kha vhuloi.
- Kha lushaka lwa Vhavenda vhuswa vhune ha sala bodoni musi vhuñwe vhu tshi avhiwa, vhune ha vhidzwa u pfi nzingi, a vhu liwi nga vhanna. Hu pfi zwi fhungudza nungo dzawe dza u ya nduni. Hu pfi hezwi ndi zwine zwa si tee u itiwa na luthihi. Hei

ndi ndila ya uri vhathu vha takale kha mafhungo a zwa vhudzekani na uri miṭa yavho i lalame. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi thusa kha u fhaṭha miṭa ya Vhavenda.

- Nga Tshivenda nṱwana muṭuku ha tendelwi u ḽa vhuswa ha mugade. Ene tshawe ndi mukapu. Hu pfi tshiitisi tsha u iledza uhu ndi uri nṱwana u a ḽithusa a dovha a fara malaṭwa awe a ḽa sa izwi zwi tshi nga zwi a elana nga tshivhumbeo. Hu pfi ho vha hu tshi kho shavhiwa uri sa izwi dangani hawe hu tshe hutete, vhuswa uho vhu nga mu vhurela. Tshiṅwe hafhu hu pfi arali nṱwana a tshi ḽa mugade thumbuni hawe hu a omelwa na ene a vha tshirole sa tshifuwo. Zwi amba uri ha nga aluwi nga ndila yo fanelaho, u ḽo lenga u aluwa. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza mutakalo wa vhana.
- Nga Tshivenda muimana u pfi ha ḽi vhuswa ha muladza. Hu pfi hu shavhiwa uri a nga kumedza zwa kumedzisa na nṱwana. U kumedza uhu hu pfi hu dina musi a tshi vho tea u vhotholowa. Hu pfi nṱwana u ḽo kumedza mme e kha vhuṭungu ha u beba tshifhinga tshilapfu, nṱwana ha bebwi o eḽala. Tshiilaila itshi tshi khou thusa sa ndila ya uri zwi songo konḽa musi nṱwana a tshi bebwa. Tshiṅwe hafhu ndi u tsireledza vhutshilo ha mme na nṱwana.
- Nga Tshivenda zwi a ila vhanna vha tshi kwama mikando. Hu pfi hei ndi ndila ya u ita uri vhanna vha sendele kule na vhadzadze. Hu pfi arali vha kwamana na mikando, na vhone vha a vha zwiḽahela vha sa tsha kona u ṭaṭa khani na vhaṅwe vhanna. Tshiilaila itshi tsho pfala tshi tshone tshe tsha thusesa kha u sendedza vhanna kule na vhadzadze zwine zwa vha bvisa kha khombo ya u nga lingea u ṭangana tshihulwane na mudzadze zwine zwa dinesa kha vhanna, zwa ralo munna u a huluwa. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwo tshi ndila ya u tsireledza mutakalo wa vhathu vha vhanna.
- Nga Tshivenda zwi a ila zwiḽiwa zwa muthu wa munna zwi tshi vheiwa nga mufumakadzi wawe kana nṱwana wa musidzana o tou ima nga milenzhe. Hu pfi nga izwo yo vha i ndila ya u itela u sumbedza ṭhonifho kha munna uyo nga mufumakadzi wawe na vhana vhawe. Zwiṅwe ndi zwa uri zwo vha zwi tshi thusa uri biko ḽi sa wele

kha zwiḽiwa sa izwi ho vha hu si na maḽaḽula. Zwo vha zwi tshi kombetshedza uri muthu a tou kotama musi a tshi vhea zwiḽiwa fhasi. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi ḽuḽuwedza vhudele, tshiḽwe hafhu tshi gudisa u ḽhonifha vhokhotsi sa izwo vhe vhone ḽhoho dza miḽa.

- Kha lushaka lwa Vhavenda mufumakadzi ha tendelwi u daha fola ḽa bibi kana sigereḽe. Aya o vha a mafhungo a u ḽoḽou fhambanya munna na musadzi. Hezwi hu pfi zwo vha hu u itela uri musadzi a songo nyadza munna. Hetshi tshiila tsho thusa kha mitakalo ya vhafumakadzi. U iledzwa ha fola kha vhafumakadzi a si zwa Vhavenda fhedzi, zwi a wanala na kha dziḽwe tshaka. Hu pfi nga tshiila itshi mutakalo wa vhafumakadzi u vha wo tsireledzea kha vhulwadze ha mafhafhu, u kundelwa u ḽihwala na vhulwadze ha lukanda. Mushumo wa itshi tshiila ndi u dzhiela nḽha mutakalo wa muthu wa mufumakadzi arali muthu e mufumakadzi wa muimana a tshi daha fola u khakhisa na mutakalo wa ḽwana a sa athu u bebwa. Naho fola ḽi si tshiḽiwa vhathu vha ḽi shumisa sa tshiḽiwa, sa afha muthu a na sakha u a tambula arali a sa ḽi daha kana u ḽi wana.
- Tshiḽwe tshiilaila tshine tsha vhonala tsho shumiswa u ḽuḽuwedza tseḽa ndi tsha uri vhana na vhufumakadzi a vha ḽi tswio. Vhaḽwe vhe vha vha vha tshi pfi a vho ngo tendelwa u ḽa tswio ndi vhathu vhane vha kha ḽi vha na vhabebi vhoḽhe. Muraḽo uyu wa phukha kana tshifuwo u pfala u tshi ḽifha musi ho thetshedzwa vhakalaha. Hu pfi aya o vha e maitele o livhiswaho kha uri tswio dzi ḽiwe nga vhakalaha na vha kegulu sa izwi kale ho vha hu vhone vhane a vha tshee na vhabebi. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa Vhavenda vha Beitbrige maitele a Vhavenda.
- Nga Tshivenda hu pfi musi muthu a tshi khou bika mashonzha ha tei u tiba tshidudu kana bodo ine a khou bika ngayo. Hu pfi zwi ila uri lupani lwe mashonzha ayo a farwa khalwo, lu sa tsha fhoma mashonzha na ḽwaha na muthihi. Tshiilaila itshi tshi shuma sa nḽila ya u vhulunga mashonzha kha lwonolo lupani lune a kha ḽi wanala khalwo uri ya sa ḽo tou sala i ḽivhazwakale sa izwo na one e tshiḽiwa tsha ndeme kha lushaka lwa Vhavenda. Tshiḽwe hafhu tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza mvelele ya lushaka lwa Vhavenda.

- Tshinwe tshine na tshone tsha pfi tshi tshi bikwa a tshi tibwi, ndi ngowa. Hu pfi ngowa dza tibwa, tshiulu tshe dza tupulwa khatsho a tshi tsha dovha tsha bva dziñwe ngowa. Hu pfi ndi ngazwo vhunzhi ha zwiulu namusi zwi si tsha bva ngowa. Ndi zwa ndeme u ilela ngowa uri na matshelo murafho u daho u divhevho hune dza wanala hone. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u vhulungela mirafho i daho.
- Muthu wa munna kha mvelele ya Tshivenda ha tei u la matari a mubvani. Hu pfi arali munna a la, muḏi u a pwashea. Hu pfi ndi zwone zwine ho no dala vhanna vhane vha vho tou vuswa nga mishonga ya vhomaine. Hone izwi a si zwine wa nga takalela u zwi ita u tshi toḏou vhona, sa ifha zwi tshi nga zwi nga si tsha humisea. Khwiṅe ndi u tevhedza u itela muḏa. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhunna ha vhatu vha vhanna ngauri u shumisa mishonga ya vhomaine zwi na masiandoitwa a si avhuḏi.
- Tshinwe hafhu hu pfi vhafumakadzi vha tshi ka muroho, vha sumbedzwa uri vha songo sevhedza vhanna nga muroho wa muḏhanyi. Hu pfi zwine uyu muroho wa ita, zwi fana na zwa muhabu. U fhungudza nungo dza munna. Sa muhabu, vhanna vha vho sevhedzwa ngawo. Na henefha u kulea nungo ha vhunzhi ha vhanna namusi zwi itwa nga muroho ine ya nga yeneyi. Sa izwo masiandoitwa a hone e khagala, ndi khwiṅe u tevhedza tshiila itshi u sa vho do tou tenda wo no tshinyalelwa. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u eletshedza vhanna uri vha tea u tshilisa hani uri vha tsireledze vhunna havho ngauri hezwi ndi zwa ndeme kha u tsireledza u pwashea ha muḏa.
- Nga Tshivenda nwana ha ngo tea u la muhungulo. Muhungulo ndi vhuswa ho fhungudzwaho musu muthu o no fheṭa uri a fhe nwana sa mukapu. Hu pfi izwi zwi ita uri vhuswa vhu sa do vhibva sa izwo vhu tshi do engedzwa nga maḏi a u rothola vhu tshi dovha. Nga hetshi tshiilaila hu khou tuṭuwedzwa uri vhana vha rindelwe ṭhufhana ine ya vha na mishonga ya u khwaṭhisa ngoma dzavho. Tshiilaila itshi tshi sumbedza vhatu mvelele ya Tshivenda sa izwo zwo sumbedzwa uri mituku i khwaṭhisa ngoma dza vhana. Hezwi zwi do thusa namusi vhana vha tshi tangana na vhaiwe uri ngoma dzavho dzi vhe dzo khwaṭha.

- Nga Tshivenda zwi a ila muthu a tshi la a tshi imba. Hu pfi zwi ila uri u a lwala mawi. Nga itshi tshiilaila vhakale vho vha vha tshi shavha uri vhatu vha nga fhireleliwa nga zwiliwa. Hei yo vha i ndila ya u tsireledza vhatu kha u fhireleliwa nga zwiliwa. Tshinwe hafhu tshiilaila itshi tshi gudisa u thonifha na mikhwa ya kulele kwavhudi.
- Tshinwe hafhu hu pfi zwi a ila muthu a tshi bika a tshi imba. Hu pfi zwi ila uri muthu u do bika mbodza. Itshi tshiila tsho bveledzwa sa ndila ya u fhaa mvelele ya Vhavana na u tutuwedza muhumbulo wa mubiki uri u sa xeke nga u difha ha luimbo a vho do bika vhuswa vhu si havhudi. Nga itshi tshiilaila vhatu vha tutuwedzwa uri ndi zwa ndeme u vhea muhumbulo muthihi fhethu huthihi nga tshifhinga tshenetsho.
- Nga Tshivenda zwi a ila mudzadze munumu u a tshi bika. Hu pfi vhatu vha la zwiliwa zwawe vha a tanza zwiliwa zwe vha la. Nga itshi tshifhinga mudzadze u vha e kha tshifhinga tshine mikando ya kha di dzulela u bva i sa langei u elela hayo ya vho dzhena zwiliwani. Hu pfi naho mudzadze uyu a bika hu si na vhatu vha a kona u zwi pfa uri zwo bikwa nga mudzadze. Tshiilaila itshi tsho bvelela sa ndila ya u thivhela vhatu kha u tanza. Tshinwe hafhu yo vha i ndila ya u tutuwedza vhudele kha muthu wa mudzadze.
- Nwana ha mami mme vho no vha muimana. Mikando iyo i pfi ndi gadi. Hu pfi zwi a ila, zwi ila uri thumbuni ha uyo nwana hu a oma a lovha arali a songo lumuliwa a tsvhanya a a lafhiwa nga vhomaine. Itshi tshiilaila tsho bveledzwa sa ndila ya u tsireledza vhutshilo ha vhana. Nga itshi tshiilaila vhutshilo ha vhana hu vha ho tsireledzea.
- Tshinwe hafhu vhana a vha tei u kwamana na mikando. Hu pfi zwi ila uri vha a vha zwidhela. Hei yo vha i ndila ya uri avha vhana vha sa do dzindela mme avha musi vha tshi lela muwe nwana mutuku. Tshinwe hafhu nwana ha tei u mama arali mme vho tva duvhani, vha tea u thoma vha hamulela mikando fhasi. Hu pfi vha sa ralo nwana u a shela kana u tshuluwa. Tshiilaila itshi tsho vha i ndila ya u tsireledza mutakalo wa vhana. Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme kha vhatu vhane vha vha vho lumula vhana.

- Nga Tshivenda zwi a ila vhathu vhavhili vha tshi bika khali nthihi. Nga itshi tshiilaila vhahulwane vho zwi vhona uri hu nga bvelela khombo ya u fhisana kana u pwasha khali. Tshiilaila itshi tsho bveledzwa sa ndila ya u thivhela hezwo. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza khombo ya u fhisana khathihi na khali dza u bika.
- Nga Tshivenda zwi a ila muthu a tshi khou bika a takuwa a sia o toma lufo khalini. Hu pfi zwi ila uri vhathu vha a thavhiwa nga zwithavhi. Nga itshi tshiila hu pfi ho vha hu tshi shavhiwa uri musu muthu o tuwa a sia khali vhuswa vhu nga fhelela ha sala hu vhuṭuku, ha do vha na thaidzo ya musu vhu sa tsha lingana vhathu. Nga itshi tshiilaila vhathu vha gudiswa u vhea muhumbulo kha mushumo muthihi nga tshenetsho tshifhinga.
- Nga Tshivenda hu pfi zwi a ila u vhudzula bodo nga mulomo musu i tshi fhufhuma. Hu pfi zwi ila uri muthu ane a ita nga u ralo ha zwifhi zwone. Hu pfi mubiki u tea u dzimula nga maḍi. Ngoho ye ya vha i tshi khou shavhiwa ndi ya uri u vhudzula nga mulomo hu nga vha na u bva ha mare mulomoni a vho dzhena bodoni. Nga itshi tshiila vho vha vha tshi khou tuṭuwedza vhudele na u tsireledza mitakalo ya vhathu.
- Nga Tshivenda hu pfi musu muimana a tshi bika zwi a ila a tshi longa luhuni lwa buḍa tshivhaso. Hu pfi zwi ila uri nṱwana u do dzula o buḍa muvhilini wa mme awe. Musu nṱwana o buḍa zwi a konḍa musu a tshi bebiwa, zwa vho toḍa muaro we wa vha u siho kale, zwine zwi nga bveledza khombo ya u lovha ha mme kana nṱwana kana vhoṭhe. Zwino tshiila itshi tshi a thusa kha u tsireledza vhutshilo ha mme na nṱwana.
- Nga Tshivenda zwi a ila muthu muṱwe na muṱwe a tshi ima nga milenzhe tshitangani hune ha khou bikwa hone. Hu pfi zwi ila uri muthu u a wela bodoni. Hei ndi ndila ya u fhaṭa maitete a tnganedzeaho kha lushaka. Zwi pfala zwi tshi nga vha i ndila ya u tuṭuwedza u thonifha kha vhathu musu tshi khou bikwa.
- Nga Tshivenda zwi a ila vhatukana na vhanna vha tshi kokota bodo. Hu pfi zwi ila uri vha do tunga maḍamu. Yo vha i ndila ya u thivhela u vhangisana ha musidzana na mutukana kha u kokota bodo. Ri nga amba u ri tshiila itshi yo vha i ndila ya u ḍisa mulalo kha vhasidzana na vhatukana.

- Muṅo ndi tshinwe tsha zwiḽiwa zwo iledzwaḽo kha lushaka lwa Vhavenda. Hu pfi zwi a ila u ḽisa ṅwana a si na maṅo zwiḽiwa zwi na muṅo. Hu pfi zwi ila uri u ḽo lenga u mela maṅo. Vhakale vho vha vha tshi shavha uri ṅwana a nga si tsha takalela u ḽa mukapu ngauri a u na muṅo. Izwi zwi nga dina zwa ita uri ṅwana a vho ḽo tou ṅuswa. Zwi a konḽa u mu ṅusa sa izwo o no thetshela vhuswa na muroho a vho ḽo vhulahwa nga ndala. Hu pfi zwi dovha zwa tuṽuwedza mbilu kha ṅwana sa izwo a tshi vho ḽo lilela zwiḽiwa zwa vhathu vhahulwane. Nga tshiila itshi vhana vha vha vho tsireledzea kha mikhwa mivhi ya mbilu, ngauri ṅwana wa mbilu u a shonisa, tshinwe hafhu yo vha i ndila ya u tuṽuwedza vhana u ḽa mukapu.
- Ṽama ya khuhu i na zwine ya iledzwa zwone. Nga Tshivenda vhafumakadzi na vhana a vha ḽi tshizwa tsha khuhu. Hu pfi zwi a ila. Hezwi zwo sokou vha mafhungo a tseḽa a uri tshizwa tshi ḽiwe nga vhanna fhedzi. Vhahulwane vho vhona uri tshizwa ndi muraḽo u re na ṅama thethe nahone i ḽifhaho vha vho tshi iledza u ḽiwa nga vhafumakadzi na vhana. Ri nga amba uri tshiilaila itshi tshi gudisa u ṽhonifhana sa vhathu vha vhuimo ho fhambanaho muṽani. I zwi zwi pfala zwi zwavhuḽi uri vkhokhosi sa dziṽhoho dza miṽa vha sevhedzwe nga thango i ṽhonifheaho.
- Muṅwe wa miraḽo ya khuhu une wa ila u ḽiwa nga vhafumakadzi na vhana ndi tshikhwikhwi. Hu pfi arali vhafumakadzi vha nga ḽa tshikhwikhwi vha nga vha na swili u fana na vhanna. Nga hezwi miḽi i nga pwashea sa izwo vhanna vha tshi nga zwi dzhia sa lunyadzo. Tshiila itshi yo vha i ndila yavhuḽi ya u tuṽuwedza u ṽhonifhana miṽani.
- Nga Tshivenda ṅwana ha ḽi tshivhindi zwi a ila, hu pfi zwi ila uri u ḽo dzulela u ḽithusa a sa fhedzi. Nga itshi tshiila vhahulwane vho vha vha tshi thivhela vhuḽa, tshinwe hafhu yo vha i ndila ya u thivhela vhana kha uḽa tshipiḽa itshi tshi ḽifhesaho. Tshinwe hafhu vhahulwane vho bveledza tshiila itshi i ndila ya u thivhela vhana kha u tswa.
- Nga Tshivenda zwi a ila mufumakadzi o ḽihwalaho a tshi nwa halwa, zwikambi kana zwidzidzivhadzi. Hu pfi zwi ila uri ṅwana u a bebwa o holefhala. Nga itshi tshiilaila vhahulwane vho vha vha tshi khou tsireledza mutakalo wa vhana, ngauri halwa vhu

na masiandoitwa manzhi a si avhudi ane nga khakhisa mutakalo wa n'wana a tshee muvhilini wa mme awe.

- Kha Tshivenda hu na zwiilaila zwine zwa kwama zwifuwo, hune zwifuwo zwi khou kwamea sa zwiilwa. Nga Tshivenda zwi a ila muthu wa mufumakadzi a re maduvhani a tshi dzhena dangani la kholomo. Hu pfi zwi ila uri kholomo a dzi vhi na madamu, kana dzi a fholodza. Nahone u vha hawe maduvhani zwi vho do dzhia maduvha manzhi ngauri manwe madanga a va o shumiswa. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza musadzi kha mutakalo wawe.
- Nga Tshivenda zwi a ila munna kana muthannga o tangana na mufumakadzi kana musidzana a re maduvhani a tshi dzhena dangani la kholomo. Hu pfi zwi ila uri madamu a kholomo a a swa malofha ayo madenya a fhisu madamu a kholomo. Tshinwe hafhu hu pfi mufumakadzi kana musidzana u a dzhena maduvhani lu sa gumi. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza n'wana wa musidzana.
- Nga Tshivenda zwi a ila matoko a kholomo a tshi fhedza tshifhinga tshilapfu o tokolwa a sa khou shumiswa. Hu pfi zwi ila uri madamu a a bviwa nga zwitshimbili. Nga hetshi tshiila vhahulwane vho vha vha tshi shavha uri nowa i nga dzhena matokoni hezwi zwa vha khombo kha vhathu. Hei yo vha i ndila ya u tutuwedza vhudele na u tsireledza khombo kha vhathu mutani.
- Nga Tshivenda kholomo i tshi viiwa mutshila a u dzungudzwi. Hu pfi zwi a ila, zwi ila uri vhathu vha a dzhenwa nga dangani. Nga hetshi tshiila vhahulwane vho vha vha tshi khou thivhela khombo ya uri muthu a nga rahiwa nga kholomo musi a tshi khou dzungudza mutshila wayo. Mushumo wa itshi tshilaila ndi u tsireledza vhathu kha khombo ya u rahiwa nga kholomo.
- Kha lushaka lwa Vhavana makumba a khuhu ha vhaliwi, zwi a ila. Zwi ila uri khuhu dzi nga thothonya khukhwana dza mikukulume fhedzi. Tshinwe hafhu hu pfi musi zwikukwana zwi zwituku zwi a ila musidzana kana mufumakadzi a re maduvhani a

- tshi zwi fara. Hu pfi zwi ila uri zwi a fa. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza zwikukwana.
- Thunzi i a kwamea kha zwiilaila zwa Vhavenda. Nga Tshivenda thunzi a i vhulawi, zwi a ila. Hu pfi zwi ila uri muthu ane a vhulaha thunzi u lwala maṭo. Nga itshi tshiilaila vhahulwane vho vha vha tshi shavha uri thunzi i hwala tshika ngauri i a kavha kha mamphu kana matshimba. Zwino nga u vhulaha thunzi muthu a nga diḍodza zwitshili. Hei yo vha i ndila ya u tsireledza mutakalo wa vhathu ngauri thunzi i hwala dzitshika dzine dza lwadza vhathu.

3.2.2. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO ZWIMELA

Zwimela zwi katela: miroho, mitshelo, mahatsi, miri, mavhele na maḍaka. Hu na zwine zwa sa tee u itwa kha izwi zwimela. Vho Nixon vha Zezani vho bula zwiilaila zwi tevhelaho zwi kwamaho zwimela:

- Nga Tshivenda zwi a ila u thutha tshithaha tsha khokhonya mutanda na u tou vhulaha khokhonya mutanda. Hu pfi zwi ila uri hu avha na maḍumbu na mvula ya tshifhango, ine ya nga tshinyadza zwimela zwoṭhe zwa masimuni. Hei ndi ndila ya u tsireledza mupo.

Nga Tshivenda muṭate, madzhesi, luṭanga a zwi haḍiwi kana u hwivhiwa nga tshifhinga tsha u lima na tsha u kaṇa zwiḵiwa. Hei ndi ndila ya u tsireledza mupo.

- Nga Tshivenda zwi a ila u vhasa miri i no nga mikhalu, miṭhobi. Hu pfi zwi ila uri kholomo dzi a dzwala mboho fhedzi. Kholomo a dzi ḷi muonze. Hu pfi zwi a ila, zwi ila uri dzi a vha na zwilonda thumbuni. Hei ndi ndila ya u tsireledza mupo.
- Maṭari a hatsi ane a kha ḍi vha matete ha ḷiwi nga kholomo, zwi a ila. Hu pfi zwi ila uri kholomo dzi a farwa nga mulunguluwa, vhulwadze ha mali. Hei ndi ndila ya u tsireledza kholomo.

- Nga Tshivenda zwi a ila u gonya mufula kana u thakha mafula. Hu pfi vhatu vha tea u thoma vha suma kha vhomakhulukuku ngauri vha sa ralo hu pfi zwi ila uri muthu u a totwa nga nngwe. Hei yo vha i ndila ya u shushedza uri vhatu vha songo la mafula a magaga sa ndila ya u tsireledza vhulwadze ha dali. Tshinwe hafhu yo vha i ndila ya u tsireledza vhatu kha khombo ya u wa ntha ha mufula. Tshinwe hafhu vhahulwane vho vha vha tshi itela uri mafula a wane tshifhinga tsha u vhibva uri vhatu vha wane mukumbi zwavhudi.
- Nga Tshivenda mukonde a u vhasiwi, zwi a ila. Hu pfi zwi ila uri maswi a a dzhena maṭoni a swingisa maṭo. Nga itshi tshiilaila vhahulwane vho vha vha tshi tsireledza mutakalo wa vhatu ngauri vhutsi ha mukonde vhu a vhaisa maṭo.
- Kha lushaka lwa Vhavana muṭhobi a u vhasiwi, zwi a ila. Hu pfi vhutsi ha muṭhobi vhu a vhaisa maṭo. Tshinwe hafhu hu pfi kholomo dzi a vha phanzhe. Fungo lihulwane nga itshi tshiilaila ndi la u vhulunga muṭhobi sa izwi wo vha u tshi shuma sa mugayo nga tshifhinga tsha ndala izwo kale. Tshiilaila itshi tshi shuma sa ndila ya u vhulunga muṭhobi.
- Nga Tshivenda mukhalu a u vhasiwi, zwi a ila. Nga itshi tshiilaila vhahulwane vho vha vha tshi itela u vhulunga mukhalu sa izwo wa vha u tshi shumiswa u vheva mavhidani i ndila ya u thonifha lufu.
- Nga Tshivenda muonze ndi muri u sa vhasiwi, zwi a ila. Hu pfi muonze u a vhaisa maṭo. Tshinwe hafhu muonze u a nukha lwa u silingisa. Tshinwe hafhu vhakale vho bveledza itshi tshiilaila sa ndila ya u vhulunga muonze sa izwo vho vha vha tshi u shumisa sa mushonga. Hezwi zwa sumbedza uri tsho vha tshi tshi shuma sa ndila ya u tsireledza mutakalo wa vhatu. Tshiila itshi tsho vha tshi tsha u tsireledza izwi u mushonga.
- Nga Tshivenda muṭavhatsindi a u vhasiwi, zwi a ila. Hu pfi vhahulwane vho bveledza tshiilaila itshi sa ndila ya u vhulunga muri uyu sa izwo u songo mela fhethu hunzhi. Tshinwe hafhu muri uyu wo vha u tshi shuma sa mushonga une wa thusa kha mutakalo wa vhatu.

- Musese na wone ndi muñwe wa miri yo iledzwaho kha lushaka lwa Vhaventḁa. Nga Tshivenḁa musese a u vhasiwi, zwi a ila. Hei yo vha i nḁila ya u vhulunga muri uyu sa izwo u sa tsha wanala na fhungo ḁa uri u shuma sa mushonga sa zwe zwa ambiwa nga vhomaine uri muri uyu a u tsha wanala.
- U iledzwa ha zwimela zwa masimuni. Hu katelwa, mavhele, tshikoli, mphwe, makhaha a mufhoho.
Hu pfi mphwe a i ḁiwi i songo vhibva, muthu u a vha na dali. Tshinwe hafhu ndi tsha uri i songo vhibva a i ḁifhi, tshinwe hafhu vhahulwane vho zwi itela uri hu vhe na mbeu. Makhaha a mufhoho ha tsheivi a sa athu u vhibva. Musi a songo oma a hu vhi na vhukopfu nahone a a sina nga u ḁavhanya. Tshikoli na tshone tshi tea u thoma tsha oma uri vhathu vha vhe na vhukopfu.
- Nga Tshivenḁa muthu a re maḁuvhani ha tendelwi u dzhena thangani. Hu pfi zwi a ila, zwi ila uri thanga dzi a fa nga u ḁavhanya na u moḁisa mafhuri. Fhedzi dzi tea u elulwa. Muroho wa thanga a u ḁiwi u sa athu u tswukisa vhuluvha kana u aḁwa zwiponze zwa u thoma. Tshinwe hafhu muthu u a lwala mudinyane. Itshi tshiilaila tshi tsireledza mutakalo wa vhathu.
- Nga Tshivenḁa phonḁa a dzi limiwi nga nḁwedzi wa Nyendavhusiku mvula i sa athu u thoma u na. Hu pfi zwi a ila, zwi ila uri dzi a thivhela mvula. Hu pfi dzi tea u limiwa musi mvula yo na na mavhele o no mela. Tshinwe hafhu hu pfi dzi songo shelwa a dzi ḁiwi nga vhanna dzi a kula nungo kana vhunna havho.
- Nga Tshivenḁa zwi a ila u gobela nḁuhu khathihi na mavhele. Hu pfi nḁuhu dzi nga thithisa nyaluwo ya mavhele. Fhedzi nḁuhu dzi nga gobelwa mavhele o no mela a songo bva nga vhunzhi. Mavhele masekene a nga vha na thaidzo ya u lwela zwiliwa mavuni na nḁuhu.
- Tshinwe hafhu hu pfi zwi a ila musidzana a tshi ḁa nḁuhu mbisi. Hu pfi nga hezwi vhahulwane vho vha vha tshi thivhela nḁuhu kha u tswiwa ha sala hu si na dza mbeu.

- Tshinwe hafhu hu pfi zwi a ila u gobela nduhu nga mulomo sa mavhele. Nga hezwi vhahulwane vho vha vha tshi shavha uri dzi nga tafunwa dzothe dza fhela.

3.2.3 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO MUTHU WA MUFUMAKADZI

Ndi zwinzhi zwiilaila zwine zwa kwama vhafumakadzi i ndila ya u vha tsireledza. Hezwi zwo bvelela sa ndila ya u lwela na u tsireledza vhafumakadzi sa izwo vho vha vhe mbeu yo sedzelwaho fhasi. Thalutshedzo nga ha zwiilaila zwi kwamaho vhafumakadzi mufoqisisi o do i wana kha vhakegulu vha tevhelaho: Vho Rejoice Moyo vha vhuponi ha Swereki Beitbridge, na Vho Thidziambi Muleya vha Lukange Beitbridge, Zimbabwe. Vhakegulu avha vhavhili vho amba nga zwiilaila zwi tevhelaho:

- Kha lushaka lwa Vhavana hu pfi zwi a ila uri mufumakadzi a dzule ntha ha mutuli kana u sinḁa mutuli u si na tshithu. Izwi hu pfi zwi a ila ngauri mufumakadzi ane a nga ita izwo u vha a tshi ruma munna wawe u fa na u vhidza luambo lu sa fheliho muḁini sa izwi mutuli u tshi dzulela u sinḁa. Zwa vhukuma hei ndi ndila ya u kaidza vhathu kana vhana kha u sinḁa mutuli u si na tshithu sa izwi zwi tshi tahadza mutuli. Tshinwe hafhu ndi ndila ya u gudisa mufumakadzi u dzula nga ndila yavhuḁi i thonifheaho. Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme ngauri ndi ndila ya u kaidza vhafumakadzi kha kushumisele kwa mutuli. Hei ya vha ndila ya u londota thundu yavho.
- Avha vhakegulu vho dovha vha amba uri tshiilaila itsho tshe tsha bulwa afho murahu tshi toḁa u fana na tsha uri musadzi ha dzhii musi a sinḁa ngawo fhasi. Hupfi u khou sinḁa mbavu kana khundu dza mme awe lune dzi do vhavha. Zwine zwa khou ilwa afha ndi tshika. Izwi ndi ndila ya u tuḁuwedza vhudele. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme tshi gudisa vhafumakadzi vhudele vhune vhu a kwama mutakalo wa vhathu.
- Vhakegulu avha vho isa phanda vha sumbedza u ri, nga Tshivenda mufumakadzi ha kumbi malaḁwa a mmbwa a tshi khou toḁa halwa. Hu pfi halwa hune a khou toḁa vhu a dunga. Uri vhu si dunge u fanela u posa kutavhi kwa muri wa murenzhe halwani hu u elula halwa uho. Izwi zwa u elula halwa zwi ita uri vhu si tsha dunga. Hezwi ndi ndila ya u shavhisa uri musadzi musi a tshi bika a songo fara malaḁwa kana zwinwe zwithu zwa tshika, lune u khou gudiswa uri a vhe na vhudele musi a tshi bika.

- Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa vhafumakadzi maitele a vhudele nahone o lugaho a Tshivenḁa kha fhungo la u tḁombiwa ha halwa. Halwa ndi tshithu tsha ndeme kha mvelele ya Tshivenḁa.
- U ya nga Vho Rejoice na Vho Thidziambi zwi a ila nga Tshivenḁa uri mufumakadzi a swiele vhusiku. Hu pfi zwi a tḁulela lushaka uri lu lovhe lwoḁhe. Tshiḁwe hu pfi u a dzhena maḁuvhani vhusiku o eḁela lune zwi nga ḁo ḁea munna wawe vhulwadze ha khundu. Vhakale vha ri u swiela vhusiku zwi ita uri vhaloi vha kone u dzhena muḁini. Nga tshiilaila itshi hu khou tsireledzwa mufumakadzi kha u luḁwa nga zwikhokhonono zwa vhusiku sa izwi a sa vhoni zwavhuḁi hu swiswini. Tshiḁwe ndi u shavha uri mufumakadzi u ḁo swiela tshika ya sa bve yoḁhe ngauri u vha a sa vhoni. Tshihulwane kha tshiilaila itshi ndi tsha uri, vha khou tḁutuwedza vhafumakadzi uri vha ite mishumo yavho nga matsheloni uri vha kone u vha na tshifhinga na vhanna vhavho vhusiku. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa vhafumakadzi uri ndi zwa ndeme u vha na tshifhinga na vhanna vhavho uri hu vhe na u takala muḁani. Nga hezwi vhanna a vha nga bvi vha ya nḁa.
- Vho Rejoice na vho Thidziambi vho amba uri mufumakadzi wa Muvendḁa ha dzheni dangani la kholomo a maḁuvhani sa izwi zwi tshi ila. Hu pfi a dzhena kholomo dzi re na maḁamu dzi a fholodza dzoḁhe. Izwi vha khou vha ri a nga dzhena kha danga lo elulwaho. Tshiḁwe hafhu hu pfi mufumakadzi a maḁuvhani ha dzheni tsimuni, thanga dzi a swa. Vhakale vha tenda kha uri mufumakadzi a maḁuvhani u na tshika. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi ita uri vhafumakadzi vha ḁivhe maitele o teaho musi vhe maḁuvhani. Sa izwo u vha maḁuvhani havho zwi tshi kwama na zwiniwe zwi shumiswa zwa hayani.
- Vhakegulu avha vhavhili vho dovha vha amba uri zwi a ila nga Tshivenḁa uri muthu wa mufumakadzi a maḁuvhani a eḁele tshihulwane kana u ita zwa vhudzekani na muthu wa munna. Hu pfi u a shela munna vhulwadze. Hezwi zwo ralo muthu wa mufumakadzi a maḁuvhani u dzhiwa sa muthu a na tshika. Zwino nga hetshi tshiilaila vhanna vha vha vho tsireledzea nahone ndi nḁila yavhuḁi ya u tḁutuwedza vhudele na u tḁhonifha nyimele ya zwithu. Tshiḁwe hafhu ndi tsha uri tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwo tshi tshi tsireledza mutakalo wa muthu wa munna.

- U ya nga Vho Rejoice na Vho Thidziambi a ifa uri mufumakadzi a gonye nndu a fulele. Arali a gonya a fulela nndu ya hone na u dala hani mahatsi i do na ngauri mufumakadzi u ya maduvhani nwedzi munwe na munwe. Nga itshi tshiilaila vhakale vho vha vha khou tsireledza muthu wa mufumakadzi uri a songo vhonelewa sa izwi kale ho vha hu si na zwiambaro zwa tsini na uri ndi vhathu vha nyofho vha nga wa ntha ha thanga. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri vhafumakadzi vha vha vho tsireledzea kha khombo ya u wa.
- Vhakegulu avha vho dovha vha amba hezwi nga ha zwiilaila zwa vhafumakadzi: vho amba u ri nga Tshivenda zwi a ila uri mufumakadzi a vhudze shango lothe arali maduvha awe a u tamba o mu pfuka. Hu shavhiswa u pfi a nga vhudza na vhaloi, vha vho do bvisa thumbu iyo. Hei ndi ndila ya u tsireledza mufumakadzi o dihwalaho kha maswina awe. Ndi mvelele ya Vhavana ya u tenda kha vhuloi. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme kha u tsireledza vhafumakadzi. Itshi tshiilaila tshi fana na tsha uri zwi a ila uri mufumakadzi wa muimana a semane na vhathu. Afha vhakale vho vha vha tshi shavha uri a nga semana na vhathu vha no lowa a vho do beba nwana a songo fhelelaho. Hei ndi ndila ya u tsireledza mufumakadzi wa muimana kha vhathu vha vhutshivha. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa muthu wa mufumakadzi uri a si vhothe vhathu vhane vha takala musi zwa vhanwe zwi tshi naka.
- U ya nga Vho Rejoice na Vho Thidziambi kha Tshivenda mufumakadzi a re na munna ha tendelwi u hwala luselo ntha ha thoho. Hu pfi zwi a ila. Kha Vhavana hu pfi ndi u ruma munna u lovha. Zwine zwa khou shavhisiwa ndi zwa uri luselo a lu hwali zwithu lwa vhewa ntha ha thoho sa izwi lu tshi tepatepa, lune lu do fhedza lwo tevhuza zwi re khalwo. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme tshi gudisa vhafumakadzi maitete ane a tangananedzea kha lushaka lwa Vhavana.
- Vhakegulu avha vhavhili vho dovha vha amba u ri kha Tshivenda zwi a ila mufumakadzi o dihwalaho a tshi la makumba. Zwi ila uri a nga beba nwana a si na mavhudzi. A fha hu vha hu tshi khou shavhiwa uri nwana a re muvhilini a nga hulesa kana a khwathesa. Zwine zwa vho do konza uri a fhire zwavhuqi musi a tshi bebiwa sa izwi makumba o pfuma pfushi. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme tshi gudisa

mufumakadzi o dihwalaho uri u tea u lisa uri a songo tangana na vhuleme musi n'wana a tshi vho bebwa.

- Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho amba uri nga Tshivenḁa zwi a ila uri muthu wa mufumakadzi a muimana a vhone nga n'wana wawe wa musidzana. Hu pfi musidzana uyo vhuimana u ḁo vhone nga hawe. Izwi ndi ndila ya u thivhela uri n'wana a songo nyadza mubebi wawe musi e kha nzulele dza u lindela honoho. Tshiilaila itshi tshi tuṭuwedza u ṭhonifhana. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa u ṭhonifha, u ṭhonifha hu ita uri hu vhe na mulalo kha vthathu.
- U ya nga Vho Thidziambi zwi a ila nga Tshivenḁa muimana a tshi ṭamba nga maḁi a u rothola kana u sa fuka zwiambaro zwa vhududo musi hu na phepho. N'wana a re muvhilini u a farwa nga phepho, zwi ḁo konḁa uri n'wana a bebwe nga ḁuvha ḁawe, u ḁo vha a tshi khou tetemela nga phepho. Tshiilaila itshi tshi thusa uri mufumakadzi wa muimana a kone u ḁilugiselela, u ḁiambadza kana u ḁishavhedza uri a bebe zwavhuḁi hu si na khakhathi. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza mutakalo wa mme na n'wana a sa athu u bebwa.
- Vho Thidziambi vho dovha vha amba u ri zwi a ila muthu wa mufumakadzi o dihwalaho a tshi fheletshedza muthu kana mueni a huma ndilani. Zwi pfi zwi a ila ngauri musi a tshi ṭoda u beba n'wana a nga ḁi huma ndilani lune tshinwe tshifhinga zwa vho ḁo dzhia maḁuvha nzulele yo tou ralo zwa vho ḁo fhedza na tshifhinga tsha u vhofoholowa tshi tshi fhira nga n'wedzi lune zwa nga itea uri uyo n'wana a bebiwe a sa tsha tshila. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza n'wana a sa athu bebwa na uri hu songo vha na vhuleme musi a tshi bebwa.
- Vho Rejoice vhone vho dovha vha ṭalutshedza u ri nga Tshivenḁa zwi a ila uri mufumakadzi wa Muvenda musi o dihwala a ṭolele nḁa e tshitangani a dovhe a humele ngomu. Afha hu pfi zwi a ila ngauri, a tshi ya maḁuvhani a uri a vhofoholowe, hu ḁo vha na vhuleme ha uri n'wana a bebwe. U ḁo ṭolela a tshi humela murahu, zwa ḁo pfisa vhuṭungu vhuhulu kha mufumakadzi uri n'wana a bebwe. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi gudisa nga ha kutshilele kwa muthu o dihwalaho uri a sa vhe na thaidzo musi n'wana a tshi bebwa. Nahone tshinwe tshifhinga a nga ri u ṭolela nḁa, a tshi humela murahu a vha a sa vhoni zwi re murahu hawe a vho kuḁana nazwo

a vho wa a vhaisala kana a vhaisa n'wana ndi zwa ndeme kha lushaka lwa Vhavenda vha Zimbabwe.

- Vho Rejoice vho dovha vha amba hezwi nga ha zwiilaila zwa vhafumakadzi, vho amba u ri zwi a ila mufumakadzi musi o dhiwala a tshi edela masiari. Hafha hu tendwa kha la uri arali a edela masiari na n'wana u do edela na nga tshifhinga tshawe tsha u bebwa musi tsho swika. Hei ndi ndila ya u gudisa muthu o dhiwalaho uri a songo lenga musi a tshi vhofoholowa. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi gudisa muthu o dhiwalaho uri u tea u tshilisa hani uri zwi songo konda musi a tshi vhofoholowa.
- Vhakegulu Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho talutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila uri mufumakadzi o dhiwalaho a tshi la muladza. U la muladza ha mufumakadzi zwi ila uri zwi do mu kondela uri a vhofoholowe. Vhuswa uvhu ha muladza vhu nga ladza n'wana musi tshifhinga tshawe tsha u bebwe tsho swika, zwa do kondela mufumakadzi u vhofoholowa. Afha vhakale vho vha vha khou tutuwedza uri arali muthu o dhiwala u tea ula zwiilwa zwi no dudela zwi songo sitaho. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwo tshi tshi tutuwedza mufumakadzi o dhiwalaho uri a dzhie ntha mutakalo wawe u itela n'wana a sa athu u bebwa.
- Mu kegulu Vho Thidziambi vho amba zwa uri mufumakadzi wa Muvenda ane a si tsha ya maduvhani, ha tsha ita zwa vhudzekani, zwi a ila. Zwi ila uri a nga vha na tshikwilimimba. Vhakale afha vha zwi livhanya na uri muthu a sa tsha yaho maduvhani o aluwa, lune ha ngo tsha tewa nga u dzheniswa nduni. Hafha hu shavhiwa uri a nga do nga a sa beba na mazwale zwa do di vha matula, nahone a dinyadzisa. Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme ngauri tshi eletshedza vhatu vha vha fumakadzi vha vhaaluwa uri vha songo didzhenisa kha zwa vhudzekani.
- U ya nga Vho Rejoice na Vho Thidziambi nga Tshivenda zwi a ila uri muimana a ye u dala. Nga hezwi hu shavhiswa uri a nga bebela ndilani hune a nga kundwa muthusi, kana a beba n'wana o lovha, ha vho pomokwa vha afho he a dalela hone. Hei ndi ndila ya u tsireledza vho dhiwalaho uri vha dilugiselele zwavhuqi vho lindela tshifhinga

tsha u vhofoholowa tshi tshi swika vhe hayani. Nga itshi tshiilaila muimana u khou tuṭuwedzwa u lindela u vhofoholowa e hayani.

- Vhakegulu avha vhavhili vho dovha vha amba uri kha Tshivenda zwi a ila mufumakadzi o dihwala a tshi hwala muhwalo a inga muṅwe nga nṅha hawo. Zwi ila uri ṅwana a nga bebwa o lovha. Afha ri nga pfesesa uri vha vha vha tshi khou itela uri a songo hwala muhwalo u lemelaḥo, sa izwi a tshi nga vho lemedza ṅwana, ṅwana a fhedza nga u lovha. Hei ndi ndila ya u tsireledza ṅwana a sa athu u bebwa.
- Vho Rejoice vho talutshedza u ri nga Tshivenda zwi a ila mufumakadzi o dihwala a tshi takula ṅwana wa muṅwe, a mu imisa nṅha ha thumbu yawe. Zwi ila uri uyo ṅwana ha nga tavhanyi u tshimbila. Tshiilaila itshi tshi vha ndila ya u tsireledza uyo ṅwana a sa athu u bebiwa u nga huvhadziwa nga uyo o imisiwaho nṅha ha thumbu. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi tsireledza ṅwana a sa athu u bebwa. Tshinwe hafhu ndi u gudisa muimana uri u tea u difara hani.
- Vho Thidziambi vho talutshedza u ri kha Tshivenda zwi a ila uri mufumakadzi a eḑele lwa vhudzekani na munna wawe musi a tshi kha di bva u vhofoholowa. Mufumakadzi uyo u dzhiwa e wa tshika lune u eḑela na munna wawe ha vha u mu ḑodza tshika. Tshiilaila itshi tshi sumbedza uri mufumakadzi a tshi kha di bva u vhofoholowa u vha e na tshika nanzhi ine ya khou bva khae lune uyo a eḑelaho nae tshihulwane, u fhedza o kokodzela iyo tshika khae. U bva henefho muthu u mbo di farwa nga vhulwadze vhune tshinwe tshifhinga ha nga fhedza ho dzhia vhutshilo hawe. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwo tshi tshi tsireledza mutakalo wa muthu wa munna. Tshinwe hafhu ndi uri tshiilaila itshi ndi tsha ndeme kha vathu vha Beitbridge sa izwi vho no tangana na dziṅwe tshaka sa lushaka lwa Vhashona na Vhandevhele.
- Vhakegulu avha vhavhili vho amba uri nga Tshivenda zwi a ila vhafumakadzi vha munna muthihi vha vhe vhaimana nga tshifhinga tshithihi. Zwi ila uri ṅwana hu ḑo tshila wa muthihi. Afha hu vha hu u thivhela vivho kha vhafumakadzi u ya ṅduni. Ndi u itela uri vha tou sielisana. Muṅwe u ḑo dzhena ṅduni musi muṅwe e na lushie. Itshi

tshiilaila ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa vhatshumakadzi uri vha songo vha vhathu vha vivho.

3.5. ZWILAILA ZWI KWAMARO VHAZIDZANA

- Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho amba uri nga Tshivenḁa zwi a ila uri mufumakadzi o ḁihwalaho a see muthu o holefhalaho. Hu pfi na ene a nga ḁi vhofoholowa nga muholefhali. Afha hu kaidzwa mufumakadzi uri a songo sea muholefhali, sa izwi na ene e mme mubebi na uri a kone u ḁanganedza uri muholefhali na ene ndi muthu o sikiwaho e tshifanyiso tsha Mudzimu. Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa vhathu u ḁanganedza nyimele ya vhaḁwe vhathu. Izwi zwi dovha zwa khwaḁhisedzwa nga murero wa Tshivenḁa une wa ri “u songo sea vuhole u ḁwana ngauri vuhole vhuḁa vuhulwaneni”.
- Vhakegulu avha vhavhili vho amba uri zwi a ila mufumakadzi o vhiḁhaho muvhilini a tshi ḁolela ḁuluni. Zwi ila uri ḁwana u ḁo vha na pfuḁepfuḁe. Afha vha shavha uri mufumakadzi uyo a nga patiwa kana u pwanyiwa sa izwi mulomo wa ḁulu u muḁuku. Hei ndi ḁdila ya u tsireledza ḁwana. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi tsireledza mme na ḁwana a sa athu u bebwa.
- Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho ḁalutshedza uri nga Tshivenḁa zwi a ila uri mudzadze a pate ḁwana kana u mu dzhenisa tswaroni musi o eḁela. Hu pfi ḁwana uyo a tshi ḁoḁou takuwa uri a tshimbile u ḁo sokou wa. Zwine Vhavenḁa vha khou shavhisa zwone ndi zwa uri mudzadze uyo nga izwo zwiito a nga shata ḁwana tshika dzawe. Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi tsireledza mutakalo na vhutshilo ha ḁwana.
- Vhakegulu avha vhavhili vho isa phanḁa vha ri nga Tshivenḁa zwi a ila mme a tshi lilela ḁwana musi a tshi lwala. Hu pfi zwi ila uri ḁwana a nga holefhala kana a vha ḁabaḁaba. Hafha ho vha hu tshi khou ḁuḁuwedzwa vhafumakadzi musi vha tshi khou lwaleliwa uri vha khwaḁhe vha kone u kota ḁwana ane a khou lwala. Hei ndi ḁdila ya u gudisa vhafumakadzi u imela vbulwadze vhuḁhio na vhuḁhio musi ḁwana a tshi lwala sa mubebi. Izwi muḁoḁulusi o dovha a zwi wana kha Vho Ramagoma (2008). Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme sa izwo tshi tshi gudisa vhathu vha vhafumakadzi u vha vhathu vho khwaḁhaho vhane vha nga imelela nyimele inwe na inwe miḁani yavho.

3.5. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO VHASIDZANA

Hu na zwiilaila zwine u ya nga mvelele ya Vhavenda vha Zimbabwe zwa kwama vhana vha vhasidzana. Zwone zwi tlatshedzwa nga Vhakegulu Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho dovha hafhu vha vha vhone vhane vha amba nga ha zwiilaila zwi kwamaho vhasidzana. Vhuvhili havho vho amba nga zwiilaila zwi tevhelaho:

- Vho amba uri nga Tshivenda musidzana wa khomba ha tamba vhusiku nahone ha tamba luvhili kha duvha. Hu pfi nowa yawe i do da o edela, zwine zwa si vhe zwavhuḍi. Tshinwe tshifhinga hu pfi khomba i nga do vhona nwedzi luvhili. Hezwi ho vha hu u linda vhasidzana uri vha do tamba muvhili lunzhilunzhi, vha vho bvafhela u tambani. Itshi tshiilaila tsho vha tshi tshi tutuwedza vhuḍifari havhuḍi ha muthu. Tshinwe hafhu hezwi ndi lulindo lwa uri nowa ya vhusiku i bva fhi kha nwana. Hone a tshi tamba vhusiku o vha e ngafhi. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u thusa u linda vhana vha vhasidzana kha u bvelelwa nga zwo vhhifhaho musi vha tshi tamba vhusiku.
- Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho dovha vha amba uri musidzana a re maduvhani ha fari nwana wa munwe kana u mu takula. Hu pfi izwi zwi ita uri nwana a lwale vhwadze hune ha pfi tsiwa. Tshinwe hafhu hu pfi musidzana a nga dodza tshika dzawe kha marinini a nwana lune nwana uyu a do lenga u mela maḵo. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tutuwedza vhudele kha uyu o faraho nwana kana o takulaho nwana wa munwe uri a si dzhenwe nga malwadze. Izwo zwi a iledzwa sa izwi zwi sa divhei uri uyo mutakuli o fara nwana a tshi khou bva u fara mini na uri zwanḁa zwawe zwo vha zwo tambiwa naa? Tshiilaila itshi tshi tutuwedza uri nwana a vhe na mutakalo wavhuḍi zwo bva kha vhuḍifari ha vhahulwane siani la vhudele. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhasidzana vha Vhavenda vha Zimbabwe maitele a Tshivenda.
- Vhakegulu avha vhavhili vho amba u ri zwi a ila musidzana o tshinyalelwaho a tshi edela na muthu wa munna a sa athu tamba, ngauri u do lwadza munna nahone zwi a vhulaha munna. Vhavenda itshi tshiilaila vha tshi dzhia tshi tshiilaila tshine.

- vhasidzana a vho ngo tea u tshi pfuka. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme kha Vhavenda vha Beitbridge sa izwi tshi nga ndila ine ya tsireledza mutakalo wa vhanna. Tshinwe hafhu ndi ndila ya u tshuwedza vhudele ngauri uyu musidzana u vha e na tshika. Hezwi zwi dovha zwa thusa vhasidzana vha Vhavenda kha la Beitbridge uri vha divhe maitele a mvelele yavho nga murahu ha u tshinyalelwa.
- Vho Rejoice vho talutshedza u ri musidzana ha tendelwi u swiela vhusiku, hu pfi a swiela vhusiku u do vhona nwedzi luvhili kha nwedzi muthihi. Vhakale vho vha vha tshi thivhela uri musidzana u do swiela a sa bvisi tshika yothe sa izwi a sa vhoni hu swiswini na uri hu dovha a shavhiwa uri a nga lunwa nga zwikhokhonono zwi nga ho sa phame na nowa. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme kha nwana wa musidzana arali a tshi toda u vha o tsireledzeaho kha vhutshilo hawe.
 - Vhakegulu avha vhavhili vho amba u ri nga Tshivenda zwi a ila musidzana a tshi bika zwiliwa o dzula kha tshidulo. Izwi hu pfi zwi sumbedza lunyadzo kha vhatu vhahulwane. Tshinwe hafhu hu pfi musidzana ha dzuli kha tshidulo, zwi ila uri a nga hula kana u lapfa magona. Nga izwi hu vha hu tshi khou shavhiswa uri u do dzula a pandaladza milenzhe a vho do vha a songo tsireledza vhudzimu hawe lune a nga vho do fhedza o vhonekwa nga vhatukana na vhana vhatuku. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa nwana wa musidzana mikhwa yavhudi. Ndi zwa ndeme uri nwana wa musidzana a dzule zwavhudi o tsireledza vhudzimu hawe sa ndila ya u sumbedza u thonifha vhanwe vhatu, u thonifha kha lushaka lwa Vhavenda ndi zwa ndeme.
 - U ya nga avha vhakegulu vhavhili musidzana a sa athu vha na nwana ha kandi makanda a phonda, zwi a ila. Zwi ila uri ha nga do vha na nwana arali a a kanda. Hezwi kha vhakale ho vha hu u tshuwedza vhudele ha uri musidzana a songo fhira tshika mudini a tshi khou i vhona. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri vhasidzana vha tshi tevhedza vha do aluwa vhe na vhudele zwine zwa vha tshithu tshavhudi kha mvelele ya Vhavenda. Tshinwe hafhu vhudele vhu tsireledza mutakalo wa vhatu.

- Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho amba uri zwi a ila uri musidzana wa Muvenda a ite zwa u ambarisana zwiambaro na muñwe. Zwi ila uri u do dzhia nowa ya muñwe ya mu vhaisa thumbuni. Nga hezwi vho vha vha tshi shavha u dzhielwa zwiambaro uri zwi vho do ya zwa shuñwa, sa izwo Vhavana i mvelele yavho ya u tenda kha vhuloi. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri ñwana uyu u vha o tsireledzea kha u loiwa, tshiñwe hafhu tshiilaila itshi tshi gudisa na vhana vha vhasidzana uri a vha tei u sokou dzhia tsheo vha songo thoma vhakwama vhabebi vhavho.
- U ya nga ndivho yanga ye nda i wana kha mme anga Vho Rejoice ndi tshi aluwa musidzana a re maduvhani o vha a sa tendelwi u dzhena dangani la kholomo, u tshi pfi zwi a ila. Zwi ila uri kholomo dzi tshi vha na madamu dzi do fholodza. Hezwi ho vha hu u shavha tshika dangani sa izwi izwi zwa u tamba hawe zwi tshi pfi ndi tshika. Tshiñwe hafhu hu shavhiwa uri mishonga yo faraho danga i nga do thithisa nowa yawe nga ndila mmbi. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri musidzana u vha o tsireledzea na kholomo na dzone dzi vha dzo tsireledzea. Tshiñwe hafhu musidzana uyu u vha na ndivho nga kuitele kwa Tshivenda.
- Vho Thidziambi vho amba uri nga Tshivenda zwi a ila ñwana wa musidzana a tshi dzula o tumba. Zwi ila uri u do vha dabadaba. Afha tshi lavhalelwa ndi u gudisa ñwana wa musidzana vhudifari kwaho, hune a kona u thonifha vhudzimu hawe uri a si vhonelewe. Ndeme ya tshiilaila itshi ndi u gudisa ñwana wa musidzana u thonifha muvhili wawe na u thonifha vhañwe vhatu nga u dzula nga ndila i thonifheaho.
- Vho Thidziambi vho dovha vha amba uri musidzana a tshi bva u ita zwa vhudzekani na mutukana kana muthannga ha fari ñwana, hu pfi zwi a ila. Zwi ila uri ñwana onoyo u do sekana. Hezwi ho vha hu tshi tendwa uri zwi itiswa ngauri u bva u fara tshika dzawedza zwa vhudzekani. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u thivhela malwadze ane a onza ñwana nga maanda zwo bva kha malwadze ane a diswa nga tshika dza zwa vhudzekani dze a farwa nadzo. Vhakale vho vha vha tshi toda u thivhela dunzi kha vhana zwo bva kha u sa londa zwi tshi elana na vhudifari ha zwa vhudzekani malugana na vhana vha tshetshe. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa ñwana wa musidzana vhudifari na u tsireledza tshetshe kha malwadze a vhudzekani. Vhudifari ndi tshithu tsha ndeme kha lushaka lwa Vhavana

- Vho Rejoice vho dovha vha talutshedza uri Zwi a ila musi musidzana a tshi vhasa luhuni nga murahu halwo. Zwi ila uri u do vha na vengo, na uri na mafhungo ha nga mu fheleli musi o no vhingwa, u do dzulela u itelwa zwitshele. Afha ndi u kaidza, vhunga luhuni lwa vhaswa nga murahu lu tshi ita vhutsi vhu si na vhukono tshivhasoni kana tshitangani. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa n'wana wa musidzana uri a divhe uri luhuni lu vhaswa nga ndilade. Hezwi zwi do mu thusa vhutshiloni hawe.
- Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho amba u ri nga Tshivenḁa zwi a ila uri musidzana a sa alafhiwe vhukomba hawe. Zwi ila uri ha nga do vha na n'wana. Nga maitete haya ho vha hu u toḁou mu tola arali o no silinga. Ndi uri arali o no lala na vhatukana. Hezwi ndi ndila yavhuḁi ya u gudisa vhasidzana uri vha kone u do malwa vha khomba dzo ḁalaho. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tuḁuwedza vhuḁifari havhuḁi kha vhasidzana u nga vha tshi do ofha uri vha do toliwa nga vha kegulu uri a vha ngo lala na vhatukana. Tshinwe hafhu ndi zwa ndeme kha lushaka lwa Vhavenḁa musidzana a tshi malwa e khomba yo ḁalaho.
- U ya nga Vho Rejoice na Vho Thidziambi zwi a ila nga Tshivenḁa musidzana a sa athu komba a tshi ita zwa vhatukana. Zwi ila uri u a fhandulelwa. Nga hezwi hu vha u kaidza vhudzekani vhukati ha vhana vhatuku khathihi na vhahulwane vha toḁaho u eḁela tshihulwane na vhasidzanyana vha sa athu u komba. Tshiilaila itshi tshi thivhela u tambudzwa ha vhana lwa vhudzekani. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza u tambudzwa ha vhasidzana vhane vha kha ḁi vha vhatukukha zwa vhudzekani.
- Vho Rejoice na Vho Thidziambi vho amba u ri nga Tshivenḁa n'wana wa musidzana a tshi vha khomba ha vhudzi mme awe. Zwi ila uri vha farwa nga vhulwadze ha khundu. Hezwi zwo vha zwi tshi itelwa uri, vha kegulu vha dzule vha tshi ḁi vha tsini nae, sa izwi vhe vhone vhane vha do dzulela u mu lavhelesa uri a sa silinge na vhatukana. Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme ngauri nga Tshivenḁa n'wana wa musidzana ha tei u amba mafhungo a zwa vhukomba hawe na mme awe. Nga hetshi tshiilaila n'wana wa musidzana u do divha uri u tea u vhudza vha kegulu nga zwa vhukomba hawe.

- Vhakegulu avha vhavhili vho dovha vha amba uri musidzana ha eḑeli nṱha ha mmbete wa khotsi zwi a ila. Zwi ila uri a tshi yo vha na nṱwana u ḑo vha na vhulwadze ha tsinya. Hezwi ho vha hu u kaidza musidzana uri a si sendele tsini na khotsi kha ḽa vhudzekani sa izwo zwi tshi nga ḑi itea. Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa nṱwana wa musidzana u ṱhonifha khotsi awe. Hezwi ndi zwa ndeme kha vhasidzana vha Vhavenda vha Beitbridge u nga zwino vha tshi vho dzula vho ṱangana na dziṅwe tshaka dzine dza vha na maitele adzo o fhambanaho na a Tshivenḑa. Tshiṅwe hafhu ṅamusi ri pfa mafhungo a vhokhotsi vha no tshipa vhana vhavho.
- U ya nga Vho Rejoice na Vho Thidziambi zwi a ila musidzana a tshi swiela vhutoko ho shuliwaho nga mme awe. Zwi ila uri u khou ḑiswielela tsiku ya mme awe. Afha hu vha hu u itela uri hu vhe ene ane a shula, vhunga a tshi ḑo dovha a vha ene muswieli. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa vhasidzana vha Vhavenda uri vha songo bvafha.
- Vho Rejoice vho amba uri musidzana ha ngo tea u gonya muri hu pfi zwi a ila. Zwi ila uri a nga penga. Afha ndi musi hu tshi shavhiwa zwa uri vhatukana vha ḑo mu vhonele lune vha ḑo lila u eḑela nae tshihulwane. Nga hezwi ho vha hu u tsireledza vhasidzana kha u bvelelwa nga khombo ya u wa. Itshi tshiilaila ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza vhasidzana kha khombo ya u wa sa izwo kha Tshivenḑa u namela muri ku si kuitele kwa vhasidzana.
- Vho Thidziambi vho amba uri nga Tshivenḑa musidzana a fhedza u bika ha sii lufheṱo bodoni kana khalini, zwi a ila. Vhakale vho vha vha tshi shavha uri lu ḑo omelela maswa, lwa vho ḑo konḑa u ṱanzwiwa a tshi ṱoḑa u bika, a vho ḑo bika na maswa. Hezwi yo vha i nḑila ya u ṱṱwedza vhudele kha nṱwana wa musidzana. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme kha nṱwana wa musidzana ngauri tshi gudisa vhudele.
- Vhakegulu avha vhavhili vho amba uri zwi a ila kha Tshivenḑa nṱwana wa musidzana a tshi tamba na vhatukana. Zwi ila uri vha nga mu fara maḑamu hune ḽiṅwe ḽa nga hula u fhira ḽiṅwe. Afha hu vha hu tshi khou thivhelwa vhudzekani vhukati ha musidzana na mutukana zwo bva kha kwonokwo kutambele kwo bvaho nḑilani.

- Tshiilaila itshi tshi tūtuwedza mikhwa yavhuḍi kha riwana wa musidzana. Ndi tsha ndeme ngauri tshi tūtuwedza mikhwa yavhuḍi kha vhana vha vhasidzana.
- Vhakegulu avha vhavhili vho dovha vha tūlutshedza uri nga Tshivenḍa zwi a ila, musidzana a tshi tshavhiwa dzhekiseni, nowa i a konḍa. Zwi ila uri a nga si tsha beba. Hezwi ho vha hu u tsireledza vhana kha u ḍidzhenisa kha zwa vhudzekani tshifhinga tshi sa athu u swika. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi kaidza vhana vha vhasidzana uri vha songo ḍidzhenisa kha zwa vhudzekani tshifhinga tshi sa athu u swika sa izwi zwi tshi nga vha na masiandaitwa a si avhuḍi.

3.6. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO VHANNA

Muḱodulusi o vhudzisa vhathu vhatevhelaho kha u kuvhanganya zwiilaila zwi kwamaho vhanna: Vho Joseph Matshema vha Dulivhadzimu Beitbridge, Zimbabwe na Vho Professor Muloiwa vha Ngovhela, Venḍa kha la Afrika Tshipembe vhe vha amba uri zwithu zwine vhanna vha ila zwone ndi zwi tevhelaho:

- U ya nga Vho Joseph munna ha kandi vhutoko ho shulwaho vhu sa athu swielwa. Arali munna a kanda vhutoko uho zwi ita uri a sa tsha mala kana a mala vhasadzi vha sa dzuli. Hu pfi vhutoko vhu a swielwa ha dovha ha shula huḱwe nga liḱwe ḍuvha, ha ḍi dovha ha swielwa, ndi ngazwo vhasadzi vha tshi ḍo sokou ḍa tshi vha fhira. Mushumo wa itshi tshiilaila kha Vhavenḍa ndi u eletshedza vhanna maitele a lushaka lwa Vhavenḍa. Hezwi ndi zwa ndeme kha vhanna vha Beitbridge sa izwi vho no tanga na dziḱwe tshaka.
- Vho Joseph vho dovha vha amba uri kha Tshivenḍa zwi a ila munna a tshi dzhena nduni ya vhana vhawe vha dzikhomba. Zwi ila uri u a penga. Afha vho vha vha tshi shavha uri khotsi a nga vho tama khomba dzawe, a vho tama u eḱela navho. Hezwi ndi ndila ya u gudisa u tshonifhana vhukati ha vhana na vhabebi vhavho. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshivhudza na u kaidza vhanna kha kuitele ku songo tnganedzeaho kha lushaka lwa Vhavenḍa. Sa izwi namusi ri tshi vho vhona vhanna vha tshi vho bebisa vhana vhavho vhana.

- Vho Joseph vho dovha vha țalutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila uri munna a dzhene nduni ya mudzadze. Zwi ila uri u ȑo huluwa kana u hula maȑasi. Hu vha hu tshi thivhelwa uri a nga vho tama u eȑela nae, a vho ȑo lwala sa izwi a kha ȑi vha na tshika. Nga Tshivenda afha vho vha vha tshi khou thivhela munna u țambela n̄wana nga u dzekana na mme awe. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza mutakalo wa n̄wana.
- U ya nga Vho Joseph zwi a ila munna a tshi lovha a si na n̄wana kana mufumakadzi, zwa ralo a tshi vhulungwa u tea u thoma a elulwa. U elula uhu ndi u țhonifha nungo dza vhunna he a lovha naho. Izwi hu pfi Vhavenda vho vha vha tshi itela uri hu songo vha na muthu wa munna a sa ȑo malaho, hu pfi u a dina musi o no vhulungwa. Hei ndi ndila yavhuȑi ya u țuțuwedza vhathu vha vhanna uri vha male. Musi vho mala vha vha na vhana lushaka lu a hula.
- Vho Joseph vho dovha vha țalutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila musi munna a tshi dzhena muȑini o ambara muȑwadzi. Zwi ila uri u khou nyadza muȑi wawe. Izwi ndi u fha pfunzo kha vhana uri na vhone vha songo dzhena muȑini vho ambara miȑwadzi ha vha hone u țhonifha muȑi. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa vhanna u țhonifha zwine zwa ita uri na vhana vhavho vha vhatukana vha țhonifhe.
- U ya nga Vho Joseph nga Tshivenda zwi a ila munna a tshi țangana na musadzi e maȑuvhani. Zwi ila uri a nga lwala. Afha vho vha vha tshi khou thivhela uri munna a sa reȑwe nga țhoho khathihi na uri tsinga dzi songo valea nga mashika a no bva kha mufumakadzi. Afha ho vha hu tshi tsireledzwa muthu wa munna kha tshika dza musadzi e maȑuvhani. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza mutakalo wa muthu wa munna.
- Nga Tshivenda zwi a ila uri munna a țe zwiȑiwa zwo dovhaho zwa dudedziwa tshivhasoni. Zwi ila uri u ȑo dzulela u shavhiswa nga vhaȑwe. Izwi zwi thivhela uri a songo lengiswa u ța. Hei ndi ndila ya u fhedza u bvafha kha vhafumakadzi uri vha kone u țhangela vhanna vhavho. Tshiilaila i tshi ndi tsha ndeme ngauri tshi sumbedza uri vhanna vha tea u țhonifhiwa miȑani yavho. Naho ano maȑuvha ho no vha na

zwidudedzi zwa tshikhuwa sa maikhroweivi, nga Tshivenḁa zwiḁiwa a zwi dudedzwi muliloni.

- Vho Joseph vho dovha hafhu vha ḁalutshedza uri nga Tshivenḁa zwi a ila uri munna a ḁe vhuswa ha mudzadze. Zwi ila uri a nga farwa nga thetheḁwa. Afha vha thivhela uri mudzadze a nga wisela mikando vhuswani honoho sa izwo a tshi vha a tshi kha ḁi vha muḁu kana u phopha mikando. Hei ndi nḁila ya u tsireledza vhanna kha u ḁisiwa tshika.
- Vho Muloiwa vhone vho amba uri zwi a ila uri musu munna o ḁangana na thaidzo a sokou dzulela u lila. Zwi ila uri a nga vha ḁiphwea. Zwi ila uri a nga fhedza o balelwa u tandulula thaidzo ya muḁani wawe. Hei ndi nḁila ya u ḁuḁuwedza vhanna uri vha kone u konḁelela nyimele khulwane dzo vha livhaho. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi ḁuḁuwedza vhanna uri vha tea u imelela miḁa yavho tshifhinga tshoḁhe.
- Vho Muloiwa vho dovha vha ḁalutshedza uri nga Tshivenḁa zwi a ila uri munna ane a shumela kule na hayani, a sokou dzhena muḁini hu na mudzadze, a songo vhoḁha mulenzhe nga ludzi. Izwo zwi ila uri u ḁo lwala kana u ḁisa dunzi kha ḁwana. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi gudisa Vhavenḁa maitele a Tshivenḁa o ḁisendekaho kha u tsireledza mutakalo wa muthu wa munna.
- U ya nga Vho Muloiwa nga Tshivenḁa zwi a ila munna a tshi lidza tshimebi muḁini. Zwi ila uri a nga vhidza ḁowa. Izwi vha shavha uri a nga fhedza o rwa muḁwe a songo zwi vhona hanefho hayani. Hezwi ndi u tsivhudza sa izwi u lila ha tshimebi hu tshi tshuwisa. Nga hetshi tshiilaila vhanna vha khou gudiswa mikhwa yavhuḁi muḁani.
- Vho Muloiwa vho dovha vha ḁalutshedza uri zwi a ila uri munna a dzhene tshiḁamboni tsha vhafumakadzi. Zwi ila uri a nga penga. Afha zwi ila uri a nga fhedza o vhoneḁa vhafumakadzi a fhedza o dzhena kha zwa vhudzekani navho nga u tou kombetshedza. Vhavenḁa ndi lushaka lwa ḁhonifho, hu vha hu tshi khou itelwa uri munna a ḁi dzulavho o fara ḁhonifho kha vhafumakadzi. Tshiilaila itshi tshi gudisa vhanna vhuḁifari havhuḁi na u ḁhonifha vhafumakadzi vha vanwe vhanna.

- Vho Joseph na Vho Muloiwa vha sumbedza u amba zwine zwa fana musi vha tshi talutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila musi muthu wa munna a tshi ya u thavha kholomo, a vha o tangana na mufumakadzi. Izwi zwi ila uri yeneyo kholomo i do mu vutshela. Afha zwi dovha zwa ila uri nama ya yeneyo kholomo a i nga difhi. Nga tshiilaila itshi vhanna vha gudiswa maitele a Tshivenda ane o disendeka kha mvelele ya lushaka ulwu.

- Vho Muloiwa vho amba uri nga Tshivenda zwi a ila uri khotsi vha tolele mutukana wavho e ha madala musi vho tangana na mufumakadzi. Zwi ila uri nwana uyo u do lwala nahone a lenga u fhola. Izwo zwi itelwa u thivhela mirunzi mivhi i bvaho nda uri i si kwame vhana. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza mutakalo wa nwana. Tshiinwe hafhu ndi u gudisa vhanna maitele na kutshilele kwa Tshivenda.

- U ya nga Vho Joseph nga Tshivenda zwi a ila uri munna a sokou fhufhafhufha na vhana. Zwi ila uri vha do mu nyadza. Hezwi ndi ndila ya uri vhanna na vhana vha kone u thonifhana. Vha dzulela u fhufhafhufha vhothe vha nga fhedza vha sa tsha kona u ditsivhudza kha mafhungo ane vha tea u amba. Mushumo wa tshiilaila itshi ndi u humbudza vhanna uri vha songo fhedza vho dinyadzisa nga vhana nga u dzulela u fhufhafhufha navho, vhanna vha tea u tamba vha divha uri vha tamba vha guma ngafhi. Vho Ramagoma (2008) na vhone vho nea thalutshedzo i fanaho nga ha zwiilaila zwi kwamaho vhatu vha vhanna.

3.7. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO VHATUKANA

Mafhungo nga ha zwiilaila zwa vhatukana mutodulusi o a wana kha Vho Nixon Muleya vha Zezani Beitbridge, Zimbabwe na Vho Ramnditsheni vha Ngovhela Thohoyandou, kha la Afrika Tshipembe. Avha ndi vhe vha talutshedza uri lushaka lwa Vhavana Zimbabwe lu na zwiilaila zwine zwa langula vhatukana. Vho Nixon vho amba uri mutukana wa Muvenda ha tendelwi u dzula kha tshiikhuvha. Izwi hu pfi zwi tulela vhabebi u fa. Nga tshiilaila itshi Vhavana vha shavha uri muthu o dzulaho kha tshiikhuvha u vha o thivha ndila, lune vhafumakadzi vha do kundwa ha u fhira ngaho, sa izwi hu tshi shavhiswa uri vha do fukuwa. Na uri Vhavana vho vha vha tshi mala vhana vhatuku lune vha do balelwa u humbela ndila.

- U ya nga Vho Nixon zwi a ila mutukana a tshi fara damu la khaladzi. A si mufunwa wawe. Afha hu vha hu tshi itelwa uri a songo vhuya a swika hune a ita zwa vhudzekani na khaladzi awe. Zwi ila uri u do vha sweule. Itshi tshilaila tshi tutuwedza u thonifhana. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi gudisa vhathu u thonifha. U thonifha ndi tshithu tsha ndeme kha Vhavenda ngauri hu disa mulalo kha vhathu.
- Vho Nixon vho dovha vha amba uri mutukana wa Muvenda ha li ndiloni ya khotsi awe o tumba. Izwi zwi sumba lunyadzo arali mutukana a la o tumba. Izwi hu vha hu u fundezwa uri a thonifhe khotsi na thundu kana thakha inwe na inwe ine ya vha ya khotsi awe. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana vha vhatukana u thonifha.
- Vho Nixon vho dovha vha amba uri mutukana u a ila u vhona vhudzimu ha khaladzi. Zwi ila uri u do bva kupundu kha lito. Hezwi zwi itelwa uri, a si vhuye a swika a ita zwa vhudzekani na khaladzi awe. Itshi tshiila tshi tutuwedza u thonifhana. U thonifhana ndi tshithu tsha ndeme kha lushaka lwa Vhavenda.
- U ya nga Vho Nixon nga Tshivenda mutukana ha kokoti bodo kana lufo, hu pfi zwi a ila. Zwi ila uri a nga do bva madamu. Nga itshi tshiilaila Vhavenda vho vha vha tshi shavhisa uri mutukana a nga do lwela bodo kana lufo na khaladzi duvha line a do vha a na ndala arali hu sa athu u bikwa nahone hu pfi a nga do funesa u dzula tshifhanga itshi tshi tutuwedza vhatukana uri vha divhe mishumo yavho na u i thangela nga tshifhanga tshothe.
- Vho Nixon na vho Rannditsheni vho sumbedza muhumbulo muthihi wa uri kha Tshivenda zwi a ila nwana wa mutukana a tshi la zwi liwa kana u newa zwi liwa zwo tou faredzwa. Zwi ila uri khotsi awe vha do lovha. Afha hu itelwa uri a sa di hudze mudini vhu nga mudini u si wawe lune nga u ralo izwi zwi vha zwi tshi itelwa uri uyu mutukana a thonifhe khotsi awe. U dihudza hu ita uri vhana vha didzhenise kha mikhwa yo bvaho zwino, tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi gudisa vhana uri vha kone u ditsisa uri vha do kona u thonifha vhanwe.

- Vho Nixon vho dovha vha amba uri zwi a ila nga Tshivenda mutukana a tshi edela nduni kana lufherani luthihi na khaladzi dzawe. Izwi zwi a ila a nga do vhonela khaladzi a vho do fhedza a tshi tama u edela nadzo lwa vhudzekani. Zwa ndeme ndi uri vhana nga u fhambana ha mbeu dzavho vha thonifhane. Vhakale vho vha vha tshi shavhisa vhuada vhukati havho. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi thivhela vhana vha vhatukana kha u ita vhuada kha lushaka lwavho.
- Vho Nixon vho dovha vha talutshedza uri zwi a ila uri mutukana a tambele kha sambelo kana u tamba nga tshitaula tsha mme kana khaladzi awe ngauri u do vha na tsira. Izwi hu pfi zwi shavhiswa uri u do vhonela vhuada kana tshika dza vhafumakadzi kana khomba. Tshiilaila itshi tshi gudisa vhatukana u thonifha thundu dza khaladzi na vhomme.
- U ya nga Vho Nixon nga Tshivenda mutukana ha dzuli a pfunza tshisenga, zwi a ila. Zwi ila uri u tuledzela khotsi u lovha kana u fa. Hafha hu shavhiswa uri vhudzimu vhu nga vhonala nga fhasi, sa izwo ho vha hu si na zwiambaro zwa nga tsini zwi tsireledzaho vhudzimu. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa vhatukana u dzula nga ndila yo tangananedzeaho na u thonifha vhanwe vhatu afho mutani.
- Vho Nixon vho amba u ri zwi a ila nga Tshivenda mutukana a tshi swieledwa mathukhwi. Zwi ila uri ha nga mali, vhaselwa vha do huma khoroni. Izwi zwo vha zwi tshi itelwa uri mutukana a sa khakhise vhane vha khou swiela. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tutuwedza vhatukana uri vha songo thithisa vhanwe mishumoni yavho.
- Vho Nixon vho dovha vha talutshedza uri zwi a ila mutukana a tshi dzula ntha ha mutuli. Zwi ila uri ha nga mali. Afha hu kaidzwa u dzula ntha ha mutuli sa afha u wa u sindela zwi liwa lune wa do ri u tshi to dou shuma wa vha wo tswukala nahone tshinwe tshifhinga a do vha o dzula khawo, zwine zwa nga ita luambo, mudzuli a tshi hana nawo. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tutuwedza vhudele na u thonifha zwishumiswa zwa hayani.
- Vho Rannitsheni vhone vho amba uri zwi a ila mutukana a tshi kanda vhutoko ho shuliwaho vhu sa athu swielwa. Zwi ila uri ha nga mali u do vha khombe. Hafha ho

vha hu tshi itelwa uri a si kande muṭa wo shulwa ngauri u vha u sa athu u oma. Nga itshi tshiilaila vhatukana vha gudiswa u ṭhonifha mishumo ine ya itwa nga vhaiwe vhathu muṭani.

- Vho Rannditsheni vho dovha vha amba uri zwi a ila nga Tshivenda mutukana a tshi dzula nṭha ha tshidzulo tsha khotsi. Zwi ila uri u khou ṭuledzela khotsi u fa kana u lovha. Afha ho vha hu tshi khou shavhiswa u pfi a nga nyadza khotsi nga u vhangisana navho vhudzulo. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana vha vhatukana u ṭhonifha vho khotsi vhavho.

3.8. ZWIILAILA ZWI KWAMAHO VHANA

Mafhungo nga ha zwiilaila zwi kwamaho vhana o bva kha vho Rejoice na Vho Joseph vhe vha amba u ri zwiilaila zwi kwamaho vhana zwi nga hei nḍila:

- Mukegulu vho Rejoice vho amba uri zwi a ila uri vhana vha tambise miora kana miḷora, hu pfi zwi ila uri tshikegulu tshi ḍo ḍa tsha ri mmbebe, kana mme vha ḍo beba vha sa fhedzi. Afha hu kaidzwa vhana u tambela muḷorani ngauri vha ḍo tshena. Tshinwe hafhu Vhavenda vho vha vha tshi shavhisa uri vhana vha nga ḍo tambela ḍaledaleni hu na miḷora i no fhisa, vha ḍo fhedza vho swa. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi khou tsivhudza na u tsireledza vhana kha khombo ya u swan a u tshena.
- Vho Rejoice vho dovha vha amba uri zwi a ila nga Tshivenda musi vhana vha tshi tamba vha tshi mona na nḍu. Afha hu vha hu tshi shavhiwa uri hu nga ḍi vha na luvhalelo murahu ha nḍu lune lu nga vha piringedza vha wa, vha vho huvhala. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u kaidza na u tsireledza vhana kha khombo ya u huvhala.
- U ya nga Vho Rejoice ndi tshiila uri nḵwana a re na khotsi na mme a tshimbile o hwala zwanda nṭha ha ṭhoho, hu pfi u ruma vhabebi vhawe u fa. Nga izwi hu shavhiswa uri muthu a nga ḍo piringedzwa kana u khukhulwa a wa a vhaaisala, a songo kona u ḍitika. Hei ndi nḍila ya u tsireledza vhana kha khombo ya u wa vha huvhala.

- Vho Rejoice vho dovha vha amba uri nga Tshivenda zwi a ila u hwala nwana mudini nga u mu ita tshankhogoli, kana u mu vhea kha mahada. Zwi ila uri a nga vha mbava. Afha vho vha vha tshi shavha uri a nga wisiwa vhukati ha muḑi. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhana kha khombo ya u wa vha huvhala. Tshinwe hafhu tshiilaila itshi tshi khou sumbedza uri Vhavenda ndi vhatu vhane vha thangela kutshilele kwa vhana vhavho.
- Vho Rejoice vho dovha vha amba uri nga Tshivenda nwana ha tambi nga u kokovha, a tshi kona u tshimbila, hu pfi zwi tula vhaselwa mudini. Izwi zwone hu vha hu tshi shavhiswa uri nwana u do tahadza zwiambaro kana a kokovha ntha ha mupfa wa mu thavha marahu. Hei ndi ndila ya u gudisa vhana u londota kana u thangela thundu yavho.
- Vho Rejoice na Vho Joseph vho sumbedza muhumbulo muthihi wa uri zwi a ila mutani wa Vhavenda u vhona nwana a tshi tshimbila nga tsha murahu. Zwi ila uri mme awe vha do wela dindini. Afha vho vha vha tshi shavha uri ha nga koni u vhona zwa murahu, sa izwi a sa vhoni zwa murahu a nga wa, a huvhala, kana a tou wela tshivhasoni. Hei ndi inwe ndila ya u fhungudza tshitale kha vhana. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana uri tshitale a si tshavhuḑi ngauri tshi a wedza muthu khomboni.
- Vho Joseph vhone vho amba uri zwi a ila nga Tshivenda vhana vha tshi la damu la kholomo. Zwi ila uri, madamu avho a do vha na zwitshimbili musi vha tshi hula. Afha vhana vha iledzwa u la damu la kholomo ngauri li dzhiwa li la ndeme sa izwi khalo hu tshi wanala vhutshilo. Arali vha nga li la a vha nga bebi. Afha, i dovha ya vha tseḑa vhunga zwi zwiliwa zwa vhakegulu na vhalaha sa izwi i nama thethe. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana mikhwa ya Tshivenda.
- Vho Rejoice vho dovha vha amba uri nga Tshivenda zwi a ila uri nwana a ambare tshienda tshithihi ngauri u do lwala ndevhe. Nga hezwi ndi u shavhisa uri nwana u do tahadza tshienda tshithihi tshinwe tsha sala. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u eletshedza vhana u thangela thundu yavho.

- Mukegulu Vho Rejoice vho dovha vha amba uri zwi a ila nga Tshivenda u ededza nwana nduni wa vala vothi. Zwi ila uri u khou mu tlelela uri a lovhe. Afha ho vha u kaidza uri musi a tshi lila ha nga do pfala sa izwi nndu yo valwa. Nahone nwana u vha a kule na vhanwe vhatu, zwa do ita uri a songo pfala. Hei ndi ndila ya u eletshedza vhatu kana vhomme u thangela vhana vhavho.
- Vho Rejoice na Vho Joseph vho talutshedza uri nwana mutuku ha lavhelesi tshivhonini u do bva mangayi. Izwi zwi itelwa uri nwana a si sedziswe tshivhoni sa izwi tshi tshi nga mu vhaisa maoto arali tsho thavhiwa nga duvha. Tshinwe hafhu ho vha hu u kaidza vhana kha u tambisa tshivhoni vhu nga tshi tshi nga pwashea tsha vho mu vhaisa. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhana kha khombo ya u vhaiswa nga tshivhoni.
- U ya nga Vho Joseph zwi a ila nga Tshivenda uri nwana a khuthedze mulilo nga mulenzhe. Zwi ila uri a nga vha na vengo. Hafha hu vha hu tshi kaidzwa u khuthedza mulilo nga mulenzhe uri a nga fhisisa vhanwe, sa afha mulenzhe u si nga si kone u khuthedza zwavhudi sa tshanqa. Hei ndi ndila ya u kaidza na u tsireledza nwana kha khombo ya u swa na u fhisisa vhanwe.
- Vho Joseph vho dovha vha talutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila u bva na nwana nga luhurani. Zwi ila uri u do tswa. Afha hu kaidziwa mme u sa bva mudini na nwana nga luhurani, u tea u bva nga khoro. Afha ndi musi kanzhi nwana a sa athu u tendelwa u bva, hune mme a tama u bva nae, vhakegulu vha mbo kaidza. Hei ndi ndila ya u gudisa vhatu maitete a tangedzeaho kha lushaka lwa Vhavana.
- Mukegulu Vho Rejoice vho amba uri nga Tshivenda zwi a ila nwana a tshi takulwa nga muthu o tshinyalelwaho. Zwi ila uri u a fhambuwa tsiwa. Afha hu humbulelwa uri na onoyo a nga doledza a lovha, sa izwo uyo mutshinyalelwa a tshi dzhiwa sa muthu wa tshika dzine a nga shata na onoyo nwana. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhana kha tshika dza hoyo o tshinyalelwaho.
- Vho Rejoice na Vho Joseph vho dovha vha amba uri nga Tshivenda zwi a ila nwana a tshi dzula ntha ha tshiukhuvha hu pfi u khou tlelela khotsi u fa kana u lovha. Afha hu vha

hu tshi kaidzwa n̄wana u sa thivha n̄dila nga u dzula muṅangoni. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana mikhwa yavhuḁi ya Tshivenda ngauri u dzula n̄tha ha tshiukhuvha ndi u sumbedza u sa ṭhonifha vhaṅwe vhathu.

- Vho Rejoice vho ṭalutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila n̄wana a tshi lila khole. Zwi ila uri mme awe vha ḁo fela gumbuni. Afha vha vha vha tshi khou kaidza vhana vhane vha khou ita phosho ngeno vhone vhahulwane vhe kha mafhungo a ndeme. Mikosi yeneyo ndi ine ya thithisa mihumbulo ya vhahulwane. Tshiilaila itshi tshi gudisa vhana u ṭhonifha vhathu vhahulwane.
- Vho Joseph vho ṭalutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila n̄wana a tshi dzula a songo thuswa. Zwi ila uri u ḁo vha ḁabaḁaba. Afha vha khou khwaṭhisa muhumbulo wa u thusa vhana sa izwi vha tshi ri n̄wana a sa thuswa u a lemelwa nga mirunzi ya vhaṅwe vhana vho thuswaho a vho ḁo dzulela u lwala. Nga tshiilaila itshi vhathu vha gudiswa maitele a Tshivenda a u alusa vhana. Tshiṅwe hafhu, tshiilaila itshi tshi tsireledza mutakalo wa vhana.
- U ya nga Vho Rejoice zwi a ila n̄wana a tshi ḁa o eḁela. Hu pfi zwi ila uri u ḁo bva mutshila. Afha ndi n̄dila ya u kaidza n̄wana u sa ḁa o eḁela sa izwi a si nga si fure zwavhuḁi khathihi na u ri a nga fhireliwa nga zwenezwo zwiḁiwa lune tshiṅwe tshifhinga zwa nga fhedza zwo dzhia vhutshilo hawe. Tshiṅwe hafhu tshiilaila itshi tshi gudisa vhana u vha na mikwa yavhuḁi sa uri vha tea u ḁa vho dzula zwavhuḁi na u tsireledza vhana kha khombo ya u fhireliwa nga zwiḁiwa.
- Vho Rejoice vho ṭalutshedza uri nga Tshivenda zwi a ila uri n̄wana a takulwe nga muthu muṅwe na muṅwe. Afha Vhenda vho vha vha tshi shavha uri arali a takulwa nga muṅwe na muṅwe, vhaṅwe vha vha vhe na mbilu ntswu ine vha vho mu tota a vho lwala. Hei ndi n̄dila ya u tsireledza vhana kha vhaloi ngauri Vhenda vha tendesa kha vhuloi.
- Vho Rejoice na Vho Joseph vho amba uri kha Tshivenda zwi a ila n̄wana a tshi ḁa zwiḁiwa zwa miḁini. Afha zwi ila uri u ḁo sekana milenzhe. Afha vha shavha uri a nga ḁa zwiḁiwa zwa miḁini lune muthu ha funiwi nga vhathu vhoṭhe a vho ḁo fhedza o

shelelwa mulimo a lwala vhatu vha sa divhe uri o shelelwa fhi a fhedza nga u lovha. Tshilaila itshi tshi thusa u tsireledza vhana kha u sheleliwa zwiḽiwani. Tshinwe hafhu mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana uri a hu sokou ḽiwa zwiḽiwa zwa miḽini yoṯhe yoṯhe.

- Vho Joseph vho amba uri zwi a ila nga Tshivenda ḽwana a tshi kuvha kana u kuvhiswa zwiambaro zwa tsini zwa muhulwane. Zwi ila uri a nga vha na vengo. Afha zwi itelwa uri ḽwana a si ḽowedzwe na vhahulwane sa izwi zwi tshi nga swikisa kha u vha nyadza, sa izwi a tshi vha vhonele. Itshi tshiilaila tshi gudisa vhana uri vha songo ḽo nyadza vhahulwane.
- Vho Rejoice na Vho Joseph vho amba uri zwi a ila nga Tshivenda ḽwana a tshi dzula a farelela luṯaha. Zwi ila uri u vha a tshi khou humbula vhusiwana. Afha vha kaṯudza ḽwana u dzula a humbula nga zwithu zwi vhavhaho kana zwe a vhuya a ṯangana nazwo, khamusi u lovhelwa nga shaka kana mubebi. Tshiilaila tshi kaidza vhana uri vha songo dzulela u humbula nga ha vhusiwana havho sa izwi zwi tshi nga bveledza miḽwe mihumbulo mivhi khavho.
- Vho Rejoice vho amba uri zwi a ila nga Tshivenda ḽwana o thanyaho a tshi eḽela ḽṯha ha thovho dza lushie. Zwi ila uri u ḽo dodofhala. Hafha vha kaidza ḽwana uyu o no thanyaho uri a songo ḽowela u eḽela vhulaloni ha lushie a nga ḽo kanda ḽwana, huḽwe hu si nga khole, a songo mu vhona. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza ḽwana wa lushie.
- Vho Rejoice na Vho Joseph vho amba uri nga Tshivenda zwi a ila u isa ḽwana a sa athu u thusiwa vhukati ha vhatu. Afha zwi a ila vha mu dzhia a muthu a sa athu u fhelelaho. Afha vha thivhela ḽwana uri a si vhe vhukati ha mirunzi minzhiminzhi nga uri a nga fhedza o lwala. Mushumo wa tshiilaila itshi ndi u tsireledza ḽwana a sa athu u thusiwa kha mirunzi ya vhatu ine ya nga mu lwadza.
- Vho Rejoice vho amba uri zwi a ila uri hu re na ḽwana muṯuku hu dzhene khomba. Hezwi hu pfi zwi itelwa mutakalo wa ḽwana sa izwi khomba i sa ḽivhiwi matshilele ayo. Hei ndi ḽḽila ya u tsireledza lutshetshe kha malwadze ane a nga ḽa na hei

khomba arali i tshi ita zwa vhudzekani na vhatukana. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi kwama mutakalo wa n'wana.

3.9 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO LUFU

Kha lushaka lwa Vhavanḁa lufu ndi tshithu tshine tsha ḁhonifhiwa. Zwo ralo, hu na milayo ine ya tevhelwa musi ho bvelela lufu, milayo iyo yo bveledzwa sa zwiila. U ya nga Vho Ramagoma (2008) zwiilaila zwa lufu zwo bveledzwa nga nḁila hei:

- Nwana muḁuku a lovha u vhulungwa murahu ha nḁu o tou dzula. A vhulungwa o tou ladzwa hu pfi hu vha ho ladzwa ḁowa ya mme awe, lune vha nga si tsha vha na muḁwe n'wana. Musi o no vhulungwa mme u tea u ya a swendela kha ḁivhiḁa uri ḁowa yawe i vhuye. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwi tshi tshi gudisa Vhavanḁa vha Beitbridge maitele a Vhavanḁa kha mafhungo a musi ho lovha lushie.
- Zwi a ila uri musi hu na lufu hu vhaswe mulilo nga tshifhinga tsha mbulungo. Zwi ila uri, mufu uyo ha nga eḁeli zwavhuḁi. Afha vha vha vha tshi khou shavha uri vhatu vha nga sala zwi tshi tou nga a vha khou dzhiela nḁha itshi tshiwo na u sa ḁhonifha uyo ane a khou vhulungwa. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme sa izwo tshi tshi kaḁudza vhatu uri vha songo hangwa uri nga tshifhinga tsha lufu ndi tshifhinga tsha musi vhatu vho ḁungufhala. Heḁi fhungo ḁo bva na kha Vho Nixon vha Beitbridge Zimbabwe.
- U ya nga Vho Ramagoma (2008) na Vho Nixon zwi a ila uri lufu lwa khosi lu ambiwe kha vhatu. Izwi hu shavhiswa uri maswina musi a tshi pfa uri khosi yo dzama, a nga tshoḁela shango ḁeneḁo sa izwi hu si na murangaphanḁa. Hei ndi nḁila ya u tsireledza vhatu vha shango ḁeneḁo. Tshiilaila itshi ndi tsha deme kha Vhavanḁa vha Beitbridge, Zimbabwe, ngauri mahosi a hone shangoni ḁa Zimbabwe zwine zwa vha zwa ndeme uri vhatu avha vha ḁivhe maitele o teaho a musi khosi yo dzama.
- Vho Nixon vho amba uri nga Tshivendanḁa zwi a ila u lima musi hu na mbulungo. Zwi ila uri vha khou lima nḁha ha mufu. Afha vha vha vha tshi thivhela uri shangoni hu si gwiwe fhethu hunzhi nga khathihi, muhumbulo muhulwane hu u ḁhonifha dindi ḁihulwane ḁine ḁa ḁoḁou dzumba muthu. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi gudisa vhatu u ḁhonifha.

- Nga Tshivenḁa zwi a ila uri musi vhathu vha tshi bva u vhulunga vha si t̃ambe zwanḁa. Zwi ila uri lufu lu ḁo vha tevhele. Afha vha vha vha tshi khou t̃amba lufu uri lu si vha tevhele. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhathu maitele a Tshivenḁa nga mafhungo a lufu. Hezwi zwo ambiwa nga Vho Nixon vha Beitbridge, Zimbabwe.
- Vho Ramagoma (2008) vho amba uri nga Tshivenḁa arali muthu a lovha thundu yawe a i shumiswi, u swikela i tshi handululwa, hune ha vha hu tshi khou t̃uwiswa murunzi wawe kha vha muḁa. Hu pfi arali thundu dza shumiswa dzi sa athu u handululiwa muthu o dzi shumisaho u a zwimba zwanḁa na milenzhe. Tshinwe hafhu hu pfi a nga lwala mafa. Izwi hu vha hu u shavhisa uri thundu dza mufu dza si lweliwe dzi tou kovhekanywa zwavhuḁi. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi wa uri hu vhe na mulalo kha vhathu uri vha songo lwela thundu dza mufu.
- Zwi a ila musi muthu a tshi dzula nḁha ha livhiḁa. Zwi ila uri u ḁo penga. Afha vha vha vha tshi kaidza vhathu uri vha t̃honifhe livhiḁa kana ho lalaho vhanwe vhathu. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhathu u t̃honifha mavhiḁa. Heḁi fhungo lo ambiwa nga Vho Nixon vha Beitbridge, Zimbabwe.
- Vho Nixon vho dovha vha amba uri nga Tshivenḁa zwi a ila u sumba livhiḁa wa fhedza wa si pfele mare. Zwi ila uri u ḁo kongonyala munwe. Afha vha vha vha tshi khou t̃honifha tshalo sa izwi tshi tshi tea u fhambanywa na fhethu ho gwelwaho mmbwa. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhathu maitele a Tshivenḁa, na u t̃honifha ho lalaho vhafu.
- Vho Nixon vha Beitbridge, Zimbabwe vho sumbedza muhumbulo une wa fana na wa Vho Ramagoma (2008) musi vha tshi amba uri zwi a ila uri musi muḁe wa muḁi o lovha vha si shandukise khoro. Zwi ila uri u ḁo dovha a kona u vhuya zwavhuḁi sa izwi a tshi ḁo vha a songo hangwa khoro a dina hanefho hayani. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa Vhavenḁa vha Beitbridge, Zimbabwe maitele a Tshivenḁa.
- Nga Tshivenḁa zwi a ila vhathu vha vhafumakadzi vha tshi ya lufuni vha songo vhofha t̃hoho kana u ambara dugu, vha vhanna hu pfi zwi a ila vha tshi ya lufuni vha songo ambara badzhi. Vhakale vha vha vha tshi khou gudisa vhathu u sumbedza u t̃honifha mufu. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhathu u t̃honifha mufu na u

guda maitele a Tshivenda sa izwi vhathu vha Beitbridge vho no tanga na dziwe tshaka dzi na maitele o fhambanaho na a Tshivenda. Hele fhungo lo ambiwa nga Vho Nixon vha Beitbridge, Zimbabwe. Kha zwi divhee uri mafhungo a u vhotha dugu thohoni nga vhafumakadzi, a na thuthuwedzo ya dziwe tshaka kana vhurereho ho tou daho hu tshi bva seli ha malwanzhe. Maitle haya o no dzhiwa nga Vhenda vha Zimbabwe lune zwa vho tou nga ndi maitele a Vhenda ngeno vho tou zwi tunda. Zwi vho dzhiwa tshi tshiila ngeno tshi si tshiila.

- Vho Ramagoma (2008) vho amba uri zwi a ila uri vhana vha vhona mufu. Nga itshi tshiilaila vhahulwane afha vha vha vha tshi shavha uri vhana vha nga lala vha tshi tshuwa. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhana kha u vhona muthu o faho.

3.10 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO MITUPO

Mitupo ndi ya ndeme kha lushaka lwa Vhenda nahone i sumbedza vhubvo havho. Mitupo i dovha hafhu ya talula vhathu. Nga mitupo vhathu vha a kona u divhana uri ndi vhothi vha ngafhi. Mitupo minzhi ya Vhenda vha Zimbabwe yo disendeka kha zwithu zwi kwamaho mupo. Tsumbo: hu na mitupo ya zwipuka, hezwi zwa ita uri Vhenda vha bvedze zwiilaila zwi kwamaho mitupo yeneyo. U ya nga Vho Professor Muloiwa vha Yunivesithi ya Venda Thohoyandou, Afrika Tshipembe, Vho Nixon Muleya na Vho Joseph Matshema vha Beitbridge, Zimbabwe, zwiilaila zwine zwa kwama mitupo zwo ima nga ndila i tevhelaho:

- Zwi a ila uri vhathu vha ha Mbedzi vha le ngwenya. Zwi ila uri vha do sina mano. Vha shavha uri sa izwi muvhili wa ngwenya na zwothe zwine zwa vha nga ngomu hayo zwi mulimo, arali vha nga zwi la vha nga lwala kana vha fa. Vhambedzi vho mbo di ri zwi a ila u la nama ya ngwenya. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza vhathu kha lufu.
- Zwi a ila uri Vhadau vha tshi la nama ya ndau. Zwi ila uri vha do sina mano. Sa izwi ndau i yone lutendo lwavho, vha ditika ngayo. Arali vha sa i ila zwi vhone u nga ri vha khou la Mudzimu wavho. Tshiilaila itshi tshi gudisa vhathu uri vha tende kha mvelele ya Tshivenda.

- Vho Muloiwa vho amba uri zwi a ila uri vha ha Dzivhani vha nwe maḍi a Mutale. Zwi ila uri vha ḍo sina maḅo. Sa izwi vha ha Dzivhani vho tumbuka Gammbani hune hu si vhe na mulambo vha shavha uri vha nga fhedza vho dzhena mulamboni wonoyo vha ḷiwa nga ngweḅa, izwo zwa vha zwi tshi khou amba u tsireledzea ha vha ha Dzivhani kha mulambo wone u re na zwipuka. Tshiilaila itshi mushumo watsho ndi u tsireledza vhutshilo ha vhathu.
- U ya nga avha vha kalaha vhararu zwi a ila uri Vhakwevho vha ḷe maivha kana nguluvhe. Zwi ila uri vha nga sina maḅo. Afha Vhakwevho vha ḍivha uri nguluvhedaka ndi tshipuka tsha vhuhali nahone tshi sa sokou wanala, zwino vha a tshi ila sa izwi vha tshi dzhia vhuhali havho vhu tshi bva khayo sa yone muḅe wa vho lune ngauralo vha vhona vha si nga si kone u ḷa muḅe wavho. Kha Vhakwevho vhane vha ila maivha, vha dzhia maivha sa zwiḅoni zwo fhumulesaho zwi re na mulalo na mikhwa. Zwino afha zwi ila uri arali vha nga zwi ḷa, vha ḍo vha vho ḷa thikho ya vhudziki ha vhutshilo havho. Tshiilaila itshi tshi thusa kha u vhulunga zwipuka izwo zwo buliwaho.
- Vhakalaha avha vhararu vho dovha vha amba uri zwi a ila nga Tshivenda vhathu vha ha Kwinḍa vha tshi ḷa mutshila wa mbudzi. Hu pfi zwi ila uri vha vha vha tshi khou ḷa makhulu. Izwi zwi tou itelwa uri, hu vhe na milayo ya kuḥavhelwe kwa mbudzi kwa lwonolwo lushaka. Tshiilaila itshi tshi thusa sa ndila ya u londota zve vhomakhulukuku vha vha vha tshi ila. Na vha mirafho i ḍaho vha ḍo divha maitele a vhomakhulukuku vhavho.
- Zwi a ila uri Vhanyai vha ḷe ḅama ya mbudzi i songo vundiwa shada i sa athu u shidzwa. Hu pfi zwi ila uri vha nga ḷa ḅama ya tshifangandoḥe. Afha Vhanyai vha vha vha tshi khou dzhiela nḥa mutakalo sa izwi zwiḅwe zwipuka zwi tshi vhulaiwa nga zwiḅwe zwi re na vhulwadze sa maḅarelwa, lune vhulwadze honoho vhu nga fhedza ho pfukela khavho. Mushumo wa itshi tshilaila ndi u tsireledza mutakalo wa vhathu.
- Zwi a ila Vhalaudzi vha tshi tshimbila tsimuni nga ḍuvha ḷi tevhelaho nga murahu ha musi vha tshi kha ḍi bva u vhona nwedzi muswa. Hu pfi zwi ila uri zwiliḅwa zwavho zwi ḍo fa. Afha hu vha hu tshi itelwa uri zwiliḅwa zwi aluwe zwavhuḍi hu si na

- muthu o zwi thithisaho nga murunzi wawe. Tshiilaila itshi tshi funza vhathu maitele a Tshivenda.
- Zwi a ila uri Vhanyai vha tende u la vhuswa ho bikwaho nga murahu ha lufo. Zwi ila uri vhuswa honoho vhu do vha vhu si havhudi. Afha hu vha hu tshi khou tutuwedziwa u shumiswa zwavhudi ha lufo lune zwa sia zwi tshi nakisa vhuswa honoho musi ho no avhiwa. Hezwi zwi vha i ndila yavhudi ya u tutuwedza vhudele.
- Zwiinwe nga ha Vhanyai hu pfi vha ila u la pfepe kana thoho. A vha li thoho kana pfepe vha shavha mashudumavhi. Tshiilaila itshi tshi funza vhathu maitele a lushaka lwa Vhenda.
- Nga Tshivenda Vhenda vha ha Ndou ya ha Maenzhe a vha li mutumbu wotho wa ndou, hu pfi vha a sina maño na u vha na mashudumavhi. Vhenda vha tenda uri vha la mutupo vha vha na mashudumavhi. Hei ndi ndila ya u londota phukha tshinwe hafhu nga itshi tshiilala vhathu vha a guda maitele a Tshivenda. Kha zwi divhee uri na Zimbabwe hu na vhathu vha mutupo wa ndou. Nga u ralo, vha di ila u fana na Ndou dza ha Maenzhe.
- Zwi a ila Masingo vha ha Mphaphuli vha tshi la mutshila wa mbudzi. Hu pfi zwi ila uri vha a sina maño. Musi vhathu vha sa athu u shidzha mbudzi, vha thoma nga u i bvisa mutshila vha sa athu u i vhulaya vha i tanzwa malofha vha i litsha tshifhinganyana vha kona u i vhulaya. Stayt (1968:187) a tshi tikedza muhumbulo uyu u ri:

“The skin on the goat’s tail must be peeled back and the tail cut off. All blood must be washed off and the animal left standing for a short time before it is killed by having its throat cut”.

Izwi zwi tshi amba u ri mukumba wa mutshilani kha mbudzi u tea u bvisiwa. Malofha a thoma a litshwa a tshi bva ya konou do vhulawa. Hei ndi ndila ya u gudisa vhathu maitele a Tshivenda.

- Zwi a ila Vhavenda vha Masingo a ha Ramugondo vha tshi la mutshila wa mbudzi kana u kanda matope a mulambo une wa pfi Manzemba. Havha vhatu a vha kandi matope a mulambo uyu wa Manzemba, vha wela nga Dzanavhaloi. Vhavenda vha tenda uri Dzanavhaloi ndi fhethu hune vhaloi vha tshina hone vhusiku. Nga itshi tshiilaila Vhavenda vha do divha maitela a Tshivenda. Heji fhungo lo ambiwa nga Vho Muloiwa. Itshi tshiila tshi kwama vhenevha vha ha Ramugondo vha ngeno Afrika Tshipembe sa ifha ngeno Zimbabwe hu si na vha ha Ramugondo. Kha zwi divhee uri thodisiso iyi yo sendamela kha Vhavenda vha Zimbabwe, fhedzi vhunzhi ha zwiilaila zwa Vhavenda vha Zimbabwe zwi a fana na zwiilaila zwa Vhavenda vha Afrika Tshipembe.
- Nga Tshivenda zwi a ila vhatu vha ha Mudau vha tshi la mutshila wa mbudzi. Hu pfi zwi ila uri vha do sina mano. Vha vha vha tshi khou tsireledza vhatu uri vha sa vhe na mashudu mavhi.

Musi ro sedza hezwi zwiila zwi kwamaho mitupo ri nga kona u amba uri Vhavenda ndi vhatu vho talifhaho. Hezwi ri zwi vhona musu izwi zwiilaila zwine zwa kwamaho mitupo vhunzhi hazwo zwi tshi khou tsireledza u vhulawa ha zwipuka zwo fhambanaho, hei ya vha I ndila ya u londota zwipuka.

Tshinwe hafhu ndi uri Vhavenda vha dovha vha tenda kha uri muthu ane a la mutupo u vha na mashudumavhi nahone u a kulea mano. Nga u ralo, vhane vha kwamea nga mutupo wonoyo hu nga vha phukha kana zwimela vha tea u ila. Vhatu vha lushaka lwonolwo na izwo zwipuka ndi zwithu zwithihi, vhushaka hoho ho bva kha vhomakhulukuku vhavho, nga u ralo ndi zwa ndeme u ila.

3.11 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO ZWIKO ZWA MUPO

Nga Tshivenda mupo ndi tshiko tsha ndeme ngauri u kwama vhutshilo ha vhatu na kutshilele kwavho kwa misi yothe. Nga hezwo, vhomakhulukuku vho bvedza zwiilaila uri vhatu vha kone u shumisa zwiko nga ndila yavhudi. U ya nga Vho Thinandavha na Vho Sarina vha Lukange, Beitbridge, Zimbabwe, zwiilaila zwi kwamaho mupo ndi hezwi zwi tevhelaho:

- Mafula ha fulwi a tou wa nga othe. Arali wa a fula u lala u tshi totwa nga nngwe. Fhungo ndi la uri arali mafula a fulwa a songo vhibva a hu tsha do wanala mukumbi na thebvu dza u kodela muroho. Arali mafula a liwa a magaga a a lwadza vhulwadze ha dali. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza mutakalo wa vhatu.
- Zwi a ila u vhulaha khwara. Hu pfi zwi ila uri mvula a i nga ni. Izwi vha itela u tsireledza tshenetsho tshipuka sa izwi tshi sa anzeli u wanala. Vhavenda vho ita uri u vhulawa ha khwara hu vhe tshiila u itela uri tshi tshile u swika tshi tshi vhonwa nga vha murafho u daho. Hei ndi ndila ya u londota na u tsireledza itshi tshipuka.
- Zwi a ila uri maḁi a mulambo muhulu a nwiwe. Zwi ila uri ayo maḁi o tshikafhadzwa. Izwo zwi ila uri vhatu vha nga lwala sa izwo mashika o dzhenaho hanefho, tshinwe tshifhinga a tshi nga vha a na mulimo kana miora ya marambo a vhatu. Tshinwe tshifhinga vhatu vha nga vha vha tshi khou kuvha nga nḁha ha hanefho hune vha khou ka kana u nwa maḁi lune zwine zwa khou kuvhiwa hanefho tshinwe tshifhinga a vha maḁeri a vhana zwa vho sia mashika aneo a tshi tsa na mulambo u swika tshikoni. Hezwi ndi u shavhisa uri vhatu vha songo farwa nga malwadze nga u nwa maḁi a mulambo muhulu. Vhavenda vho zwi thivhela nga la uri zwi a ila. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza mutakalo wa vhatu.
- Zwi a ila nga Tshivenda uri nowamulambo i vhulawe. Zwi ila uri mulambo u nga xa. Afha vha itela u tsireledza lushaka lwa nowa dzenedzo sa izwi dzi si mnzhi. Nga hezwi Vhavenda vha vha vha tshi londota mupo wavho.
- Zwi a ila kholomo dzi tshi ya dza kandekanya tshisima. Zwi ila uri tshisima tshi nga xa. Afha vha shavha uri dzi nga dzikusa maḁi sa izwi dzi tshi do vha dzi tshi khou nwa maḁi nga ngomu. Hei ndi ndila ya u londontha zwisima. Tshinwe hafhu tshiilaila itshi tshi shuma u tsireledza mutakalo wa vhatu.
- Nga Tshivenda zwi a ila u semenndela tshisima, zwi ila uri tshisima tshi nga xa kana tsha baleisa semennde yeneyo. Afha hone hu vha hu tshi itelwa uri muelela wa maḁi aneo a tshisima u kone u tshimbila zwavhuḁi u songo thivhelwa nga tshithu na

tshithihi, sa izwo semennde i tshi nga vala kutshimbilele kwa maḍi. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u thusa vhathu uri vha ḍivhe maitele a Vhaventḍa.

- Mahatsi na madzhesi a re tsini na tshisima hu pfi a zwi haḍiwi tshilimo, hu pfi zwi a ila. Zwi ila uri tshisima tshi nga xa. Afha vha vha vha tshi khou itela u tsireledza vhutshilo ha vhathu kha zwivhanda zwi no nga ḥowa na ḥharu sa izwi tshilimo hu tshi fhisa zwi a pfana na u dzula madzhesini mahulu na mahatsini mahulu zwi tshi itela u nwa maḍi hanefho tsini. Musi Vhaventḍa vho vhona uri vhutshilo ha vhathu ndi ha ndeme, vho zwi dzhiela nzhele kha zwivhanda nga ḥḍila ya u vhea itshi tshiila. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhutshilo ha vhathu.

- Zwi a ila nga Tshiventḍa vhathu vha tshi ḥambela tshisimani, hu pfi zwi ila uri tshisima tshi a xa. Nga tshiila itshi Vhaventḍa vha vha vha tshi ḥuḥuwedza vhudele kha vhathu. Tshinwe hafhu vho vha vha tshi tsireledza mutakalo wa vhathu nga u sa ḥwa tshika. Vhathu vha nga ḥambela tshika yavho tshisimani, hezwi zwi vha zwi si zwavhuḍi kha mutakalo wa vhathu.

3.12 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO U ḤTHONIFHA KHA VHAVENTḶA

Tshaka nnzhi dza Afurika dzi dzhiela ḥḥa mafhungo a u ḥthonifha. VhaventḶa sa lushaka lwa Afurika na vhone vha dzhiela ḥḥa mafhungo a u ḥthonifha. U ḥthonifha ndi ḥḍila ya u vhea milayo kha vhathu. Kha lushaka lwa VhaventḶa zwiilaila zwo bveledzwa sa ḥḍila ya u laya vhana, vhane vha vha lushaka lwa matshelo. Musi vhana vha tshi sumbedza ḥthonifho kha vhahulwane zwi ita uri hu vhe na mulalo kha vhathu. U ya nga Vho Thinandavha na Vho Sarina vha Lukange, Beitbridge, Zimbabwe, VhaventḶa vho bveledza zwiilaila zwi sumbedzaho ḥthonifho nga ḥḍila hei:

- Nga TshiventḶa zwi a ila vhana vha tshi dzula vho fhandekanya milenzhe. Zwi ila uri vha ḍo vhangelana mafhanza. Afha zwi ambeswa kha vha mbeu dzo fhambanaho hune vhathu vha nga kokodzana nga malofha vha vho ita zwa vhudzekani. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhathu vha TshiventḶa u ḥthonifha.

- Kha Tshivenda zwi a ila n'wana wa musidzana a tshi tanzwa ndilo ya khotsi a tshi imbelela. Afha hu shavhiswa uri a tshi tanzwa u do pfela mare nga u imba, hune a vho lisa khotsi mare. Zwenezwo u fanela u tanzwa o fhumula u sumbedza thonifho na khuliso kha ndilo ine a khou i tanzwa. Izwi zwi sumba u hulisa mune wawe. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhudele na u thonifha.
- Kha Tshivenda zwi a ila n'wana wa mutukana a tshi la ndilo ya mme o tumba. Zwi ila uri ha nga mali. Hafha nahone Vhavana vha khwathisedza thonifho ya vhana kha vhabebi vhavho. Kha Tshivenda thonifho yeneyi i vhonelesa musi mutukana a tshi thoma nga u losha ndilo ye a avhelwa nga mme awe izwi zwa vha sumbedza thonifho. Hezwi u zwi ita naho e ethe hu si na muthu ane a mu vhona a re tsini. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana u thonifha, u thonifha ndi ha ndeme kha mvelele ya Vhavana.
- Kha Tshivenda zwi a ila n'wana a tshi sea musi vhahulwane vho ponyokiwa vha bvisa muya. Zwi ila uri u do vha dabadaba. Zwino na henefha Vhavana vho vha vha tshi ombedzela u thonifha vhabebi. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana uri vha tea u thonifha vhabebi na vhabebi na vhone ndi vhatu vha a tendelwa u bvisa muya.
- Nga Tshivenda zwi a ila n'wana wa mutukana a tshi dzhena o mbara munwadzi mudini wa khotsi awe. Zwi ila u vha tuledzela uri vha lovhe. Vhavana na afha vho vha vha tshi funza thonifho kana khuliso, zwi si na ndavha uri khotsi vha hone naa kana a vhaho. Vhavana ndi vhatu vha mvelele ine ya kwama thonifho. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme kha Vhavana ngauri tshi gudisa u thonifha.
- Kha Tshivenda khotsi a vha khokhonyelwi nduni vho edela zwi a ila. Afha ndi u shavha uri tshiinwe tshifhinga vha nga vha vho edela bea, zwine a zwo ngo tea u vhonwa nga vhana. Zwa ralo zwi do vha zwi tshi sumba lunyadzo kha vhabebi vha. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u katudza vhana kha u vhonelela vho khotsi avho sa izwi vha tshi do vhona zwi songo teaho.
- Kha Tshivenda zwi a ila n'wana a tshi amba na khotsi o ima. Ane a ita zwenezwo kha Tshivenda u sumba lunyadzo kha vhabebi, ngeno ane a amba na mubebi o tumba a

tshi sumbedza tshonifho na khuliso kha mubebi wawe. Nwana onoyo wa tshonifho na khuliso, khotsi vha ditongisa ngae. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi uri vhana vha kone u hulisa vhabebi vhavho.

- Nga Tshivenda zwi a ila nwana a tshi jela kha ndilo ya khotsi awe. Zwi ila uri u khou tuledzela khotsi awe uri vha lovhe. Afha hu khou tutuwedzwa tshonifho ine nwana a tea u i sumbedza kha khotsi awe nga u dzhia mudzio wawe u wa ndeme nahone u na zwine wa amba vhutshiloni hawe sa nwana wa Muvenda. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u gudisa vhana u tshonifha.

3.13 ZWIILAILA ZWI NO ELANA NA VHURERELI HA TSHIVENDA

Lushaka lwa Vhavenda ndi lushaka lune lwa tevhedza mvelela nga maand. Nga hezwo ndi zwa ndeme u tevhela mvelele ya Tshivenda. Vhakale vho zwi kona nga u vhea milayo nga ndila ya zwiilaila. Vho Rejoice Moyo, Vho Thidziambi Muleya na Vho Nixon Muleya vha Beitbridge, Zimbabwe, vho amba uri zwiilaila zwi kwamaho vhurereli ha Tshivenda ndi hezwi zwi tevhelaho:

- Zwi a ila muthu a tshi dzhena ha vhomaine a dzhena na zwienda. Zwi ila uri u khou shaya tshonifho. Huwe fhethu zwi a itea vhomaine vha vha vho elula fhethu henefho lune muthu a do balelwa u tshimbila. Vhomaine vha laya uri muthu a bvule zwienda hu u sumbedza tshonifho kha vhadzimu vhavho. Izwo zwi itwa ngaurivhadzimu vhavho ndi vho makhulukuku vvakale vha sa divhiho zwienda. Vhavenda ndi vhatu vhane vha tenda kha vhurereli ha Tshivenda zwino ndi zwa ndeme uri vhatu vha divhe vhurereli ha Tshivenda.
- Nga Tshivenda zwi a ila uri nwana a dzhene fhethu hune vhomaine vha shumela hone. Zwiila uri nwana u do fhedza o pfa mafhungo mahulwane a no mu fhira nahone ane a nga mu tshuwisa kana a mu ita sweule. Hei ndi ndila ya u tsireledza vhana kha u pfa mafhungo a songo vha edanaho. Hei ndi ndila ya u gudisa vhana u tshonifha.
- Nga Tshivenda zwi a ila u fula byo kano u vha budo edanaho ya vha vha.
- Zwi a ila kha Tshivenda u amba tshangu nga dzina. Dzi a ila u ambiwa. Afha hu vha hu tshi khou tshonifhiwa mushumo une wa khou itiwa nga tshangu dzenedzo, tshangu afha, dzi vha dzi tshi vho nga muthu ane a tea u tshonifhiwa. Muhumbulo muhulwane

ndi u tshonifha zwine tshangu dza ita zwone. Tshinwe hafhu vhathu vha khou gudiswa maitele a Tshivenda.

- Zwi a ila maine a tshi laula a amba nga dzina la muthu o lowaho. Zwi ila uri hu nga vha na mabulayo, sa izwo uyu o vhudzwaho kana o vhulahlwaho a tshi do ri o no dzhenwa nga mbiti, a mbo di ya a rema uyo we vhomaine vha mu amba. Tshiilaila itshi tshi khou thusa uri vhathu vha tshile nga mulalo. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhathu kha khombo ya u remana nga mbafo.
- Zwi a ila kha zwinwe zwa zwiendevhulu uri musi muthu a tshi vhulungwa vhathu vha vhe vho ambara u thoma khunduni u ya ntha. Zwi ila uri vhathu vha vha vha tshi khou fhambana na tshiimo tshine muthu a khou tuwa e khatsho. Zwi ila uri muya wawe u do gungula wa vha u songo lala zwavhudi. Nga itshi tshiilaila mimuya ya avho vho tuwaho i a edela nga mulalo.

3.14 ZWIILAILA ZWI KWAMAHO MIDI

Vhathu shangoni a vha tshili vhe vhothe. Vhathu vha tshila na zwithu zwine vha zwi shumisa kha vhutshilo havho. Nga hezwo Vhavenda vho vhea milayo sa zwiila ine ya tea u tevhelwa musi vha tshi khou shumisa zwishumiswa izwi. Muhumbulo muhulwane ndi u tsireledza zwishummiswa na u zwi londota. Zwino nga ndila ya u iledza zwishumiswa zwi a vhulungea. U ya nga Vho Joseph na Vho Nixon vha Beitbridge, Zimbabwe, zwiilaila zwi kwamaho midi ndi zwi tevhelaho:

- Nga Tshivenda mufo a u tselwi muthu vhusiku ngauri vhaloi vha nga do dzhena muadini. Izwi zwi khou ila ngauri vhusiku muthu a nga u tselwa mufo wo shelwa na mishonga i no vhulaha, lune mufo uyo wa shelwa murohoni mufo wothe u do fa. Tshiilaila itshi tshi tsireledza vhathu kha khombo ya u loiwa na u fa.
- Nga Tshivenda zwi a ila u fula bodo kana u vhea bodo tshivhasoni yo tibiwa. Zwi ila uri u tshi lovha a u nga buli zwo u laho. Afha hu vha hu u itela uri u nga di wisa mutibo wa vho u huvhadza. Vhavenda vho thivhela izwi nga u tou iledza. Mushumo

wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza vhatu kha khombo ya u huvhadzwa nga mutibo wabodo musi vha tshi bika.

- Nga Tshivenda zwi a ila u ka mulilo mudini wa muwe vhusiku. Izwi hu pfi ho vha hu tshi shavhiswa uri mulilo u nga fhufha nga muya wa fhisa ndu, nga maanda kha vhana. Hei ndi ndila ya u tsireledza khombo ya mulilo. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tsireledza mutakalo wa vhatu.
- Zwi a ila nga Tshivenda u ladza kana u sia luswielo nda. Hu pfi zwi ila uri vhaloi vha nga lu shumisa u namela vha fhufha ngalwo vha tshi lowa. Nga mulandu wa izwi, Vhenda vho vha vha tshi tutuwedza uri zwishumiswa a zwi ladzwi nda. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tutuwedza uri vhatu vha kone u vhulunga thundu dza mudzi zwavhudi.
- Nga Tshivenda zwi a ila u ya u ka maqi tshisimani nga khali ya midziru kana i bvaho tshivhasoni. Hu pfi zwi ila uri tshisima tshi nga xa. Afha hu vha hu tshi khou itelwa u kaidza vhatu u sa dzhenisa mashika tshisimani sa izwi e maqi a u nwa. Mushumo wa itshi tshiilaila ndi u tutuwedza na u tsireledza vhatu uri vha si nwe maqi a tshika ngauri a vha a tshi kwama mutakalo wavho.
- Nga Tshivenda zwi a ila maqi a tshi dzhena mudini lo kovhela, vhakale vho vha vha tshi shavhisa uri vhatu vha nga luwa nga zwikhokhonono, sa nowa, musi vha tshi khou ya tshisimani kana mulamboni vhusiku. Na u shavhisa u ka na tshika musi vha sa vhoni. Hei ndi ndila ya u tsireledza vhatu na u tutuwedza vhudele. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi tsireledza mutakalo na vhutshilo ha vhatu.
- Nga Tshivenda zwi a ila mufumakadzi a tshi vhuya na khuni a sa dzi vhofoholole. Zwi ila uri musi a tshi vuwa u do wana dzo shanduka dzo no vha nowa. Izwi zwi ila uri munna u do vha na vhuleme musi a tshi ya nduni. Muhumbulo muhulwane ndi wa uri musi vha tshi ya u dzi vhasa, vha sa tve vha tshi dinalea nga u vhofoholola. Tshiilaila itshi ndi tsha ndeme ngauri tshi thusa vhatu uri vha lelutshelwe nga mushumo.

- Nga Tshivenda zwi a ila muthu a tshi ambara tshienda tshithihi. Zwi ila uri ndevhe nthihi i nga vhavha. Afha Vhavenda vha kaidza nwana uri u do tahadza tshienda tshithihi. Vhunga nwana e muthu wa u silinga, zwa u ambara tshienda tshithihi zwi di vha kutshilele ku sa kwamiwiho nga tshanduko ifhio na ifhio. Vhakale vho shumisa tshiila itshi u thivhela vhana kha u shumisa kana u ambara tshienda tshithihi. Nga itshi tshiilaila vhana vha gudiswa u thanngela thundu yavho vhone vhone.

3.15 NDEME YA ZWIILAILA KHA VHAVENDA VHA BEITBRIGDE, ZIMBABWE NGA U ANGAREDZA.

Zwiilaila zwi sumbedza zwo vha na mushumo u bva tsikoni. Zwiilaila zwi kwama vhathu vha lushaka na mupo ngauri vhathu na mupo a zwi khethekanywi. Sa izwi ro zwi vhona kha mafhungo a re afho murahu, zwiilaila ndi zwa ndeme kha vhathu vha Beitbridge, Zimbabwe. Muwe ya mishumo ya zwiilaila kha Vhavenda vha Zimbabwe Beitbridge ndi hei i tevhelaho:

3.15.1 U gudisa u thonifha

Zwiilaila zwinzhi zwi shuma u gudisa vhathu u thonifha. U thonifha ndi zwine mvelele ya Tshivenda ya vha zwone. Nga u thonifha zwi ita uri vhathu vha vhe na mikhwa yavhuḁi ine ya tangedzwa nga lushaka. Musi vhathu vha na mikhwa yavhuḁi hu vha na mulalo kha vhathu vha lushaka lwonolo. Tsumbo: tshiilaila tshine tsha gudisa u thonifha ndi tsha u ri: muthu wa mufumakadzi ha dzuli o tumba.

3.15.2 U gudisa mikhwa yavhuḁi

Muwe wa mishumo ya zwiilaila ndi u laya. Zwiilaila ndi zwa ndeme kha Vhavenda ngauri zwi a laya. Musi vhathu vha tshi tshila nga u tevhela milayo vha a kona u tshila kutshilele ku tangedzeaho nga lushaka nahone kwavhuḁi. Milayo i vha i ndila yavhuḁi ya u langa vhathu. Ri nga amba uri ndi ngazwo namusi ri tshi vhona mivhuso yo zwi dzhia ya tou zwi ita milayo i no farelwa muthu a fhiwa ndatiso arali a pfuka kha i muwe wonoyo. Tsumbo: tshiilaila tshine tsha laya ndi tsha u ri: muḁo a u tselwi muwe vhusiku, ndi u laya hune ha tsiredza vhutshilo ha muthu ngauri muḁo u nga tshanganyiswa na mishonga. Mushumo wa u laya ndi wa ndeme ngauri hu laiwa vhathu vhothe vhatuku na vahulwane. Tshiwe hafhu vhana vha a kona u langea.

3.15.3 U shuma sa ndila ya u tsiredza vhathu na mupo

Tshinwe tshine tsha ita uri zwiilaila zwi vhe zwa ndeme kha lushaka lwa Vhavana ndi uri zwi a tsireledza. Zwiilaila zwi tsireledza vhathu kha zwithu zwinzhi zwo vhifhaho. Tsumbo; zwiilaila zwi tsireledza vhathu kha malwadze na kha khombo. Tsumbo dza zwiilaila zwine zwa shuma u tsireledza: zwi a ila u rundela maḍini muthu a tshi khou bambela. Zwi a ila muthu o tshinyalelwaho a tshi ḡangana na muthu wa munna siani ḡa zwa vhudzekani.

Hu na zwiilaila zwine zwa kwama mupo hezwi zwi katela zwiliḡwa, phukha na zwiḡwe zwa mupo. Nga hezwi zwiilaila, mupo u vha wo tsireledzea. Arali vhathu vha tshi ḡhangela mupo vha a kona u tshila, u tshila uhu hu nga vha nga ḡḡila ya lupfumo lwa lushaka. Tsumbo dza zwiilaila zwine zwa tsireledza mupo: zwi a ila u fula kana u kulula mafula. Zwi tou ralo na kha mitshelo ya ḡaka na miroho ya ḡaka a i ḡiwi i songo thoma ya elulwa.

3.15.4 Ushuma sa ḡḡila ya u fhaḡa mutakalo wavhuḡi wa vhathu

Zwiilaila ndi zwa ndeme kha Vhavana vha Beitbridge zwo ḡi tika kha u fhaḡa mutakalo wa vhathu. Tsumbo zwi a ila u ḡangana na mufumakadzi e maḡuvhani. Hu pfi munna u a vha muhoḡa a lwala na khundu. Zwi a ila mufumakadzi e maḡuvhani a tshi takula ḡwana muḡuku. Hu pfi u a lwadza ḡwana vhulwadze ha tsilwa hune a baba mababa madala.

3.16 MVALATSWINGA

Kha iyi ndima muḡoḡulusi o wana tshaka dza zwiilaila dzo sumbedzwa na mishumo yazwo u bva kha vhathu vha Beitbridge, Zimbabwe na vhathu vha ḡhohoyandou kha ḡa Afrika Tshipembe. Zwo muḡoḡulusi a wana ndi zwa uri a hu na phambano kha Vhavana vha Zimbabwe na vha Afrika Tshipembe sa izwi zwiilaila zwavho zwi tshi fana. Zwino ri nga amba uri zwiilaila ndi zwa ndeme kha Vhavana vha Beitbridge. Zwiilaila ndi milayo ine ya langa kutshilele kwa Vhavana sa lushaka. Mushumo wa zwiilaila izwi ndi u funza Vhavana vha Beit bridge mvelele yavho ya Tshivenda sa izwi kutshilele kwa Vhavana shangoni ḡa

Zimbabwe kwo no miliwa nga lushaka lwa Mandevhele na Mashona. Mushumo wa izwi zwiilaila ndi u fhatya vthushilo havho. Hezwi ri zwi vhona musi ro sedza mishumo ya tshiila tshinwe na tshinwe. Hezwi zwa ri ita uri ri ambe uri zwiilaila ndi zwa ndeme kha Vhavenda vha Beitbridge.

Nga zwiilaila Vhavenda vha Zimbabwe vha do kona na u divha vhubvo havho. Zwiilaila zwo buliwaho zwi sumbedza uri zwi kwama mirole yothe ya vthathu. U kwamea ha vthathu vha mirole yothe hu sumbedza uri zwiilaila ndi zwa ndeme. Tshaka dza zwiilaila zwo fhambanaho dzi ita uri vthathu vha divhe kutshilele kwavho. Hezwi zwi do thusa Vhavenda vha Beitbridge uri vha divhe uri vha tea u tshilisa hani sa lushaka ngauri zwiilaila zwi laula kutshilele kwa vthathu.

4.2. NYELELE

Musi ri tshi sedza uri mvelele ndi musi ri nga sedza uri mvelele ndi musi ri nga sedza uri mvelele na lewwe lwa tshilisa ngayo. Kutshilele kwa lushaka lwa tshilisa ngayo lwa tshilisa ngayo. Ri nga dovha ra amba uri mvelele ndi musi ri nga sedza uri mvelele na lewwe lwa tshilisa ngayo. Vthathu kha mvelele dzo fhambanaho. Nga sedza uri mvelele ndi musi ri nga sedza uri mvelele na lewwe lwa tshilisa ngayo. Mvelele i dzo sedza uri mvelele ndi musi ri nga sedza uri mvelele na lewwe lwa tshilisa ngayo. Vthathu vha tea u tshilisa hani, vha divha zwiilaila ndi zwa ndeme kha Beitbridge. Mvelele i dzo sedza uri mvelele ndi musi ri nga sedza uri mvelele na lewwe lwa tshilisa ngayo.

NDIMA YA VHUNĀ

4.1. MVULATSWINGA

Muṭoḍisisi o no sumbedza uri zwiilaila ndi mini a dovha a bula hafhu na tshaka dza zwiilaila zwo fhambanaho na ndeme yazwo kha lushaka lwa Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe kha ndima dzi re afho murahu. Nga murahu ha musu muṭoḍisisi o wana zwithu zwinzhi nga ha zwiilaila, kha ndima hei muṭoḍisisi u ṭoda u ṭoḍisisa uri ndi nga mini vhanwe vhatu vha Vhavenda vha Zimbabwe vha sa tendi kha zwiilaila naho muṭoḍisisi o zwi vhona uri a hu na phambano kha Vhavenda vha Beitbridge, Zimbabwe na Vhavenda vha Afrika Tshipembe. Naho zwo ralo muṭoḍisisi o wana uri kuvhonele kwa zwiilaila nga Vhavenda vha Zimbabwe ku a fhambana. Kha hei ndima muṭoḍisisi u ḍo sedza u miliwa ha lushaka lwa Vhavenda vha Beitbridge, Zimbabwe nga Mashona na Mandevhele o sedza ṭhuthuwedzo yazwo kha ndila ine Vhavenda vha Beitbridge vha dzhia zwiilaila ngayo. Muṭoḍulusi o wana uri hu na zwiitisi zwo vhalaho zwine zwa ṭuthuwedza lutendo lwa Vhavenda vha Beitbridge kha zwiilaila. Zwinwe zwazwo ndi zwi tevhelaho: mvelele ya avha vhatu vho fhambanaho vhanvha vha dzula vhuṭoni vhuṭhihi, u sedzelwa fhasi ha lushaka lwa Vhavenda Zimbabwe, u ṭanganana ha Vhavenda na vhatu vha Mashona na vha Mandevhele Beitbridge, vhunzhi ha lushaka lwa vhatu vha Tshishona na vha Tshindevhele vhuṭoni ha Beitbridge Zimbabwe, vhurerele, mafhungo a zwa pfunzo kha ḷa Zimbabwe, politiki kha ḷa Zimbabwe, zwirathisamafhungo, shango ḷa Beitbridge sa mukano wa shango ḷa Zimbabwe na ḷa Afrika Tshipembe. Hezwo zwo buliwaho ndi zwo muṭoḍisisi a vhona zwi zwone zwine zwa shela mulenzhe kha u ṭuthuwedza lutendo lwa Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe.

4.2. MVELELE

Musi ri tshi sedza uri mvelele ndi mini, ri nga kona u amba uri ndi ndila ine lushaka luṭwe na luṭwe lwa tshilisa ngayo. Kutshilele kwa lushaka ku angaredza zwine lushaka lwa tenda khazwo. Ri nga dovha ra amba uri mvelele ndi ndila ya u bvukulula vhuṭoni na lutendo lwa vhatu kha mvelele dzo fhambanaho. Nga mvelele vhatu vha a kona u tshila nga ndila i ṭanganedzeaho kha lushaka. Mvelele i thusa uri vhana, vhanvha na vhafumakadzi vha ḍivha uri vha tea u tshilisa hani, vha ḍivha zwine zwa vhalwa khavho sa lushaka. Hezwi zwa amba uri mvelele i vha i ndila ya u langula kutshilele kwa vhatu kha lushaka. Mvelele i

dovha ya sumbedza mvumbo ya muthu. Ri a dovha ra zwi vhona uri mvelele i fhaṭa vhuthu ha muthu. Tshinwe hafhu mvelele i fhaṭa vhuḽedzani kha vhathu kha sia ḽa matshilisano. Kha lushaka lwa Vhavanḽa hu na zwiilaila zwine zwa funza vhana u ṭhonifha vhabebi, nga izwi zwiilaila vhana vha kona u ṭhonifha mvelele dza vhanwe vhathu vha tshaka dzo fhambanaho. Mashige kha Southern African Journal for Folklore Studies (2011:75) a tshi fha ṭhalutshedzo nga ha mvelele u ri:

Culture can be defined as a symbolic system that mediates and regulates belief systems and relationships. It can be seen as an unfinished presentation of meaning.

Izwi zwi tshi amba u ri mvelele ndi nḽila ine vhathu vha tevhela kha kutshilele kwavho na lutendo lwavho sa lushaka. Mashige (2004:105) a tshi isa phanḽa u ri:

The issue at hand is the relationship between identity and culture within the social reality ... what constitute identity is shared characteristics and symbolic representations such as languages and cultural values in relation to other groups with different symbolic representations.

Izwi zwi tshi amba u ri mvelele i sumbedza vhuvha na vhubvo ha lushaka hezwi zwine zwa bvukulula u fhambana ha vhathu nga tshaka nga tshaka.

Mvelele ndi nḽila ine vhathu vha lushaka vha i tevhela kha kutshilele kwavho uri vha tshilisane zwavhuḽi, nḽila hei ya kutshilele kwavho i sumba vhuvha havho vhune ha khethekanya vhathu vha tshaka dzo fhambanaho. Damen (1987:367) u sumbedza muhumbulo u fanaho na uyu musi a tshi ṭalutshedza nga ha mvelele, hune a ri:

Culture: learned and shared human patterns or models for living, day-to-day living patterns, these patterns and models pervade all aspects of human social interaction. Culture is mankind' primary adaptive mechanism.

Izwi zwi tshi amba u ri mvelele ndi nḽila ine ya langa kutshilele kwa vhathu kwa ḽuvha ḽinwe na ḽinwe, nḽila hei i angaredza matshilisano a vhathu sa lushaka, mvelele ndi yone ine ya langa kutshilele kwa vhathu.

Thalutshedzo dzo newaho afho murahu dzi sumba uri ndi zwa ndeme uri vhathu vha divhe nga ha mvelele yavho. Vhavenda ndi lushaka lwa mvelele i sa fani na ya dzinwe dzitshaka. Musi ro sedza mvelele ya lushaka ulwu, sa izwi i yone yo faraho zwiilaila ri nga amba uri Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge Zimbabwe vha khou tushela mvelele yavho. Izwi zwi ita uri zwiilaila ri wane zwi si tsha dzhielwa ntha nga Vhavenda vha Beitbridge Zimbabwe. Ri wana vhunzhi ha Vhavenda vha tshi tevhedza mvelele ya Tshishona na ya Tshindevhele, ine vhone sa Vhavenda ha vha na zwinwe zwine vha zwiila kha mvelele yavho, ngeno vha Vhashona na Vhandevhele vha sa ili. Tshinwe hafhu musu ro sedza mvelele a ri tei u sa amba nga mvelele ya Vhatshena ine na yone i na thuthuwedzo kha kutshilele kwa Vhavenda. Hezwi zwi ri disa kha uri ri sedzuluse uri zwino mvelele yo shela mulenzhe hani kha u tshuwedza lutendo lwa vhathu vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe. Mutodisisi u do nea tsumbo dzine dza sumbedza phambano ya zwiilaila zwa Vhavenda na lushaka lwa Vhashona na lushaka lwa Vhandevhele.

Tsumbo: Nga mvelele ya Tshishona lushie lu na maduvha a lu ili u bvela nnda kana u bebiwa, hu uri kha Tshivenda izwi zwi tshiila. Vhavenda vha Beitbridge vha khou dzhia zwa mvelele dza vhanwe ngauri ri wana zwine vhone sa lushaka lwa Vhavenda vha ila zwone zwi tshi khou fhelela. Tshinwe hafhu ndi tsha uri nga mvelele ya Tshishona munna ha ili u edela kamarani na mufumakadzi wawe na mme na khaladzi, hu uri izwo kha lushaka lwa Vhavenda zwi a ila na uri ndi tshiila tshine tshi sumbedza u thonifha. Munna wa Muvenda u a ila u tangana na mufumakadzi a maduvhani musu ro sedza mvelele ya Tshivenda, fhedzi nga Tshishona vha ri a zwi ili nahone maduvha ano muthu u a shumisa khondomu. Nga mvelele ya Tshishona musu hu na muthu o lovhaho vha a imba vha tshi tshina sa munyanyani, fhedzi nga mvelele ya Tshivenda vhathu vha vha vho tungufhala vha tshi thonifha uyo o lovhaho. Tshinwe hafhu a zwi ili kha lushaka lwa Vhashona nwana a tshi vhudza mubebi uri vha khou zwifha, hu uri kha Tshivenda zwi a ila nwana a tshi vhudza mubebi uri u a zwifha. Hezwi zwa sumba uri mvelele ya Tshivenda nga zwiilaila i funza u thonifha.

Tshinwe tshine ra nga amba nga ha u xela ha Vhavenda vha Beitbridge Zimbabwe kha mvelele yavho ndi uri sa izwo ro zwi vhona uri lutendo lwavho kha zwiilaila sa mvelele yavho lu tshuwedzwa nga Tshishona na Tshindevhele, hezwi ndi nga mulandu wa uri Vhavenda vha Beitbridge vha vho malana na vha lushaka lwa Vhashona na Vhandevhele. U

malana uhu hu t̄anganya vhathu vha mvelele dzo fhambanaho. Tsumbo: musi munna wa Muvenda o mala musadzi wa lushaka lwa Mandevhele kana mufumakadzi wa lushaka lwa Mashona, afho hayani u do wana hu tshi do ambiwa luambo lwa Tshindevhele kana Tshishona. Vhana vha afho vha alwuswa nga mvelele ya Tshishona kana Tshindevhele. Hezwi zwa ita uri Vhavenda vha Beitbridge vha xelexwe nga mvelele yavho. Mvelele ya avha Vhavenda kha sia la luambo i vha yo xela, musi vha si tsheena ndivho ya luambo lwavho na zwiilaila sa ifha zwi tshi vha zwo no xela. Musi ro sedza tsumbo ya u malana ri do tenda uri luambo lwa Tshivenda lwo fa, vhana vha Vhavenda vha Beitbridge vhunzhi havho a vha koni Tshivenda, vha konesa luambo lwa Tshishona na Tshindevhele. Hezwi zwi ri disa kha uri ri ambe uri u fa ha luambo ndi u fa ha zwiilaila zwa Vhavenda vha tshixiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe.

Tshinwe tshine tsha t̄ut̄uwedza lutendo lwa vhathu vha tshixiriki tsha Beitbridge kha zwiilaila ndi u shanduka ha mvelele nga mulandu wa u t̄anganelana ha vhathu vha mvelele dzo fhambanaho vhane vha dzula vhuponi vhuithi. Mvelele ya Tshishona na Tshindebele i khou t̄ut̄uwedza kutshilele kwa Vhevenda vha tshixiriki tsha Beitbridge, sa kha zwiixiwa, luambo na u ambara. Vhavenda vha na zwiilaila zwi kwamaho zwiixiwa zwine kha lushaka lwa Vhashona zwi sa iliwe. Kha lushaka lwa Vhashona mbevha i a liwa zwa zwino u nga wana Vhavenda va afho Beitbridge vha tshi vho la mbevha.

Musi ri tshi sedza fhungo la mvelele ndi zwa ndeme uri ri sedze u shanduka ha mvelele na tshifhinga. Kha u shanduka ha mvelele vhakalaha na vhakegulu ndi vhone vhane vha farelela kha zwithu zwa musalaula fhedzi vhana vhatuku vha tenda kha zwe vha alusiswa zwone vha tshi zwi vhone vha tenda na kha u dzhia kutshilele kwa dziinwe tshaka kana mvelele dza tshaka dzo fhambanaho. Ri nga dovha ra amba uri u shanduka ha mvelele hu na masiandaitwa avhudi na masiandaitwa a si avhudi kha vhathu. Vhuvhi ha u shanduka ha mvelele hu nga vha ha uri lushaka lune lwa vha tshigwada tshixuku lu fhedza lwo xelexwe nga mvelele yalwo. Hezwi zwi ri disa kha uri ri zwi vhone uri zwi khou bvelela kha Vhavenda vha tshixiriki tsha Beitbridge sa izwi vhe tshigwada tshixuku. Hezwi zwi vha thaidzo vha vha vho xelexwe nga mvumbo yavho. Naho zwo ralo, a ri koni u sa bula uri u shanduka ha mvelele hu disa zwivhuya kha lushaka. Vhudi ha u shanduka na u angaredza dziinwe mvelele ndi zwa uri, zwi a alusa na u pfumisa lushaka lwonolwo kha zwa vhu pfumi, matshilisano, vhudifari na vhudipfi ha vhathu kha vhathu vha dziinwe tshaka dzo fhambanaho na dzavho.

Naho mushumo uyu wo disendeka kha lushaka lwa Vhavenda na u dzhenelela ha lushaka lwa Vhashona na Vhandevhele, a ri nga litshi u amba na nga tshanduko yo diswaho nga Vharema kha u tuthuwedza mvelele ya Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge. Thuthuwedzo ya Vharema i na masiandaitwa avhudi na masiandaitwa a si avhudi. Tsumbo; nga mvelele ya Vhavenda zwi a ila muthu wa mufumakadzi a tshi ambara marukhu a faneliwa ra wana zwo naka ngeno kha Vharema vha musalauno, mufumakadzi a tshi ambara marukhu. Vhafumakadzi vha Vhavenda vha Beitbridge ri vho vha vhona vha sa ili u ambara marukhu na hone vha pfala vha tshi ri mvelele yo shanduka. Ri nga fhedza nga u mba u ri u vha hone ha vathu vha mvelele dzo fhambanaho kha la Beitbridge ho bveledza uri hu vhe na vhanwe Vhavenda vhane vha tenda kha zwiilaila na vhanwe vhane vha ri zwiilaila ndi maitele a musalaula nga tshifhinga tsha vhomakhulukuku.

4.3. U SEDZELWA FHASI HA LUSHAKA LWA VHAVENDA SHANGONI LA ZIMBABWE SA THUTHUWEDZO KHA LUTENDO LWAVHO LWA U TENDA KHA ZWIILAILA SA MVELELE YAVHO.

Mufoḍisisi a sa athu u dzhena tshothe kha u sedzelwa fhasi ha Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, o vhona zwi zwa ndeme u amba zwiḱuku nga holu lushaka lwa Vhavenda. Vhavenda ndi lushaka lune lwa wanala shangoni la Afrika Tshipembe vunduni la Limpopo, Venda ka la Afrika Tshipembe. Hu na tshigwada tshiriki tsha lushaka lwa Vhavenda tshine tsha wanala tshiriki tsha Beitbridge kha la Zimbabwe. Zwino Vhavenda avha vhane vha vha kha la Zimbabwe ndi tshigwada tshine tsho sedzelwa fhasi nga dziḱwe tshaka dza Vhandevhele na Vhashona.

Hezwo zwo buliwaho afho nḱha zwi na thuthuwedzo khulwane kha ndila ine Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge vha dzhiisa zwone zwiilaila sa mvelele yavho. Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge kha la Zimbabwe vha dzhiwa sa lushaka lu sa tshiliho. Hezwi zwi vhonala musi ro sedza masia o fhambanaho sa musi ro sedza luambo lwa Tshivenda kha la Zimbabwe. Luambo lwa Tshivenda a lu vhaliwi kha nyambo dza tshiofisi. Zwa zwino nyambo dza tshiofisi kha la Zimbabwe ndi dzi tevhelaho: Tshiisimane, Tshishona na Tshindevhele. Idzi ndi dzone nyambo tharu dzine dza vhaliwa sa nyambo dza tshiofisi kha la Zimbabwe zwa zwino. Hezwi zwi sumba u nyadziwa ha luambo lwa Tshivenda na u sedzelwa fhasi ha Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe.

U sa vha hone ha Tshivenda sa luambo lwa tshiofisi hu sumba u sa tshila ha Tshivenda shangoni la Zimbabwe. Hezwi zwa sumba uri na tshikoloni luambo lwa Tshivenda a lwu funziwi kha thero dza zwa vhurereli na mvelele. U sa funziwa ha Tshivenda zwikoloni zwi ita uri vhana vha songo pfuma kha mvelele ya Tshivenda ine ya kwama na zwiilaila. U fa ha luambo lwa Tshivenda hu amba u sa tshila ha zwiilaila sa mvelele ya Vhavenda, hezwi zwa ita uri vhañwe vha Vhavenda vha Beitbridge, Zimbabwe vha sa tende kha zwiilaila.

Tshinwe tshine ra nga amba ro sedza u sedzelwa fhasi ha Vhavenda sa ndila ine ya tshiwedza lutendo lwavho kha zwiilaila ndi uri Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe a vho ngo newa tshikhala tsha u sumbedza vhuvha havho, hune khazwo vhatu vha tshaka dza Vhashona na Vhandevhele vho vha vha tshi do zwi vhona uri Vhavenda ndi lushaka lwa ndeme lune lu na mvelele yalwo i sa fani na mvelele dza vhañwe.

U sedzelwa fhasi ha Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe ho ita uri na vhone Vhavenda vha dnyadze vhone vhañe, vha dovhe vha nyadze na mvelele yavho. Vhakalaha na vshakegulu naho vha tshi lingedza u farelela kha mvelele yavho sa kha u ambara, vha sedzelwa fhasi vha nyadziwa na nga vhatu vha lushaka lwa Vhavenda. Vhavenda vha tshirikini tsha Beitbridge vha vhona mvelele ya Tshishona na ya Tshindevhele dzi dzone mvelele dzavhudi. U sedzelwa fhasi ha Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe hu khou tsikeledza ndugelo dzavho sa vhatu vhañe vha vha na mvelele yavho i sa fani na ya vhañwe vhatu. Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge a vha na mbofholowo sa izwi vha tshi sedzelwa fhasi naho Zimbabwe li shango lo wanaho mbofholowo kale. Ri nga amba uri ho vha na mbofholowo kha Vhatshena sa izwi ri tshi zwi vhona uri hu tshe na u tsikeledzana ha Vharema nga tshavho.

Nga u angaredza ri nga amba uri u sedzelwa fhasi ha Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge kha la Zimbabwe ho shela mulenzhe kha ndila ine avha Vhavenda vha dzhia zwiilaila ngayo. Hezwi zwo ralo, Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge a vha nga koni u tenda kha zwiilaila sa mvelele yavho. Muvhuso wa Zimbabwe a wo ngo kona u fha avha Vhavenda tshifhinga tsha u bvukulula vhuvha havho. Hezwi zwa amba uri Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge ndi vhatu vha sa tshiliho ngauri a vhana mvelele na ndugelo. Sa zwe Gyekye (1996:47) a mba zwone a tshi ri:

saathu sedzulusa hezwo ndi zwa ndeme u sumbedza uri vhaiwe vhaiwali vhari mini nga ha vhurereli. Gyekye (1996:3) a tshi amba nga ha vhurereli u ri:

Religion- the awereness of the existence of some ultimate, supreme being who is the origin and sustainer of this universe and the establishment of constant ties with this being-influences, in a comprehensive way, the thoughts and actions of African people.

Izwi zwi tshi amba uri vhurereli ndi lutendo lwa vhatu kha muthu kana tshithu tshine tsha vha tshihulwane tshine tsha tshutshedza mihumbulo na kutshilele kwa vhatu vha Vharema. Durkheims (1963:28) a tshi tshutshedza nga ha vhurereli u ri:

Religion is a unified system of beliefs and practices relative to sacred things.

Izwi zwi amba u ri vhurereli ndi kutshilele na lutendo lwa vhatu kha tshithu. Musi ro sedza vhatu vha Beitbridge ri a zwi vhona uri vha na vhurereli ho fhambanaho. Zwi ita uri Vhavenda na vhone vha tende kha vhurereli ho fhambanaho. Ri nga amba uri hu na vhaiwe vha no tevhela Tshikhriste vhaiwevho vha dzhia vhurereli ha Vhashona ngenovhaiwe vha dzhia vhurereli ha Vhandevhele.

Vhavenda nga mvelele yavho vha tenda kha vhadzimu kana vhomakhulukuku vhavho. Vha tenda u ri ndi vhone vhone vha vha fha vhutshilo. Vha tenda u ri ndi vhone vhone vha vha dhisela zwivhuya vhutshiloni havho, lune ndi tshiila u sa tenda kha zwine vhadzimu vha u vhudza. Vha tenda u ri u sa tenda kha vhadzimu zwi vha na masiandaitwa a si avhudi. Tsumbo:

- u sa tenda kha vhadzimu zwi nga dhisal malwadze
- lufu
- u weliwa nga khombo
- u sa bvelela kha zwothe zwine muthu a ita na u dhisal mashudu mavhi kha vhatu.

Zwino musiri tshi sedza Vhavenda vha Beitbridge ri nga amba uri nga nthani ha vhurereli ho fhambanaho ha Tshishona na Tshindevhele na vhurereli ha Tshikhiresite, ri

wana Vhavenda vhanzhi vha tshi laṭa zwiila zwine Vhavenda vha tshila na u aluwa ngazwo. Vhane vha tenda kha vhurereli uvhu ha Tshikhiresite vha ila fhedzi zwine vha ri ndi zwa ha Mudzimu. Ndi mvelele ya Vhavenda uri lushie lu hweswe ngoma, fhedzi izwi Vhavenda a vha tsha zwi tevhedza ngauri hu pfi ṛwana u a rabeleliwa. Ndi tshiila kha Vhavenda uri lushie lu bvele nṛṛa, u ṭangana na vhatu vhanzhi na u fariwa nga vhatu vhanzhi vhanzhi, kha lushaka lwa Mashona na nga vhurereli ha Tshikhiresite izwi a zwi ili. Ri nga amba u ri zwiilaila zwine zwa kwama mudzadze na lutshetshe a zwi tsha iliwa. Tshinwe hafhu ṛwana a bebwa a sa athu u fhedza na vhege nngana vha ḁo wana khotsi vha tshi vho mu takula khathihi hafhu na u ṭangana lwa vhudzekani na mme awe hune zwi a ila, Vhavenda vha ri munna u khou dzhena muvuvuni lune maḁasi awe a a kukumuwa, kana u zwimba.

Tshinwe hafhu ri wana uri Vhavenda vha Beitbridge zwiilaila zwoṭhe kana zwinwe zwa lufu nga mulandu wa vhurereli ha Tshikhiresite a vha zwi tevhedzi. Zwinwe zwa honendi u fana na u shela mavu dindini mufu a tshi vhulungwa. Vhavenda vha tenda kha uri muthu muṛwe na muṛwe o ḁaho mbulungoni u tea u shela mavu.

Thundu ya mufu, ye a vha a tshi i shumisa a i kwamiwi u shavhisa uri lufu lu nga ḁa kha muthu o kwamaho thundu ya mufu. Vhulwadze vhune vhu nga vha ho ṭuwisa mufu vhu nga pfukela khae nahone muthu uyu milenzhe yawe na zwanda zwi a zwimba.

Tshinwe hafhu thundu ya mufu i vhewa kule u swikela ḁuvha ḁa vhuṭambo ha dzumo, hune vha muṭa vhana na mashaka vha itwa uri vha hangwe nga ha mufu. Nahone mufu a vhulungwa hu na maḁuvha ane a ilwa hu sa limiwi. Nga nṭhani ha vhurereli ha Tshikhiresite ri wana tshiilaila itshi tsha lufu tshi si tsheho na luthihi zwi tshi bva kha pfunzo dza vhafunzi. Tshinwe hafhu nga Tshivenda zwi a ila vhatu vha vhafumakadzi vha tshi dzhena mavhidani vha songo vhofha ṭhoho zwino, zwa zwino itshi tshiilaila a tshi tsha tevhedzwa. Kha lushaka lwa Vhashona thundu ya mufu i kovhiwa mufu a si na na maḁuvha o vhulungwa.

Izwi ri vho zwi vhona zwi tshi bvelela na kha Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe vhane khavho lufu a lu tsha iliwa. Hezwi zwa sumba uri vhurereli ho fhambanaho kha ḁa Beitbridge ho shela mulenzhe kha u ṭuṭuwedza lutendo lwa Vhavenda kha zwiilaila.

Naho zwo ralo ri tea u sa sedza uri hu na zwiinwevho zwavhuḁi zwe zwa bveledzwa nga vhurereli ho no hu ho fhambanaho fhedzi fhungo lihulwane ndi la uri Vhavana vha Beitbridge a vha tei u lata vhurereli havho tshothe.

Vhurereli ha Tshikhiresite na hone ho shela mulenzhe kha ndila ine Vhavana vha tshiriki tsha Beitbridge vha dzhia ngayo mafhungo a zwiilaila. Muḁodulusi o zwi vhona uri milayo i re kha Bivhili ndi ine ya hanedzana na matshilele mavhi a muthu, hezwi zwa elana na zwiilaila zwa Tshivana zwine zwa hanedzana na nzulele dza vhathu dzi si dzavhuḁi. Naho zwo ralo muḁodisisi o zwi vhona uri Vhavana vha tshiriki tsha Beitbridge vha vho lata mvelele yavho nga mafhungo a vhurereli ha Tshikhiresite. Vhathu vha tenda uri kerekeni ndi hone fhethu ha ngoho. Kerekeni ndi hone hune ha thonifhiwa dzina la Mudzimu fhedzi heli dzina ndi line la shumiseswa nga vhafunzi kha u tsireledza vhukhaki havho. Tsumbo, ri vho vhona vhafunzi vhe vhone vhane vha dzhia vhasadzi vha vhanwe tshivhidzoni. Fhedzi ri nga kona u wana vhafunzi vha tshi vhidzelela dzina la Mudzimu uri hezwo a vha ngo zwi ita na Mudzimu ndi thanzi yavho. Naho ri tshi zwi vhona uri vhathu vha vho tenda kha Tshikhiresite ri dovha ra vha vhona nga tshinwe tshifhinga vha tshi vhuzelela kha vhurereli ha Tshirema. Tsumbo; musi hu na lufu hu na tshipida tsha zwa vhurereli ha Tshikhiresite na tshipida tsha u ita zwa vhurereli ha Tshirema kha mufu. Hezwi zwa sumbedza uri vhurereli ha tshirema ndi hone hune ha sumba vhuvha kana vhubvo ha muthu.

4.5. MAFHUNGO A ZWA PFUNZO KHA LA ZIMBABWE.

Pfunzo ndi ndila ya u wana ndivho. Vhathu vha wana pfunzo yo fhambanaho nga zwithu zwo fhambanaho nga ndila dzo fhambanaho. Vhomakhulukuku washu na vhone pfunzo vho vha vha nayo naho vho vha vha sa yi tshikoloni sa izwi ho vha hu si na zwikolo. Sa izwi ndo sumbedzisa mathomoni a mushumo uyu uri zwiilaila ndi ndila ya u funza, hezwi zwi ita uri ri zwi vhone uri pfunzo nga tshifhinga tsha musalau la yo vha i hone. Kha tshifhinga tsha zwino vhathu pfunzo vha i wana nga u dzhena tshikolo. Tshikoloni hu na thero dzo fhambanaho dzine dza funzwa vhana. Dzinwe dza thero dzine vhana vha funzwa dzone ndi thero dza zwa mvelele yavho.

Nga mulandu wa pfunzo ya Zimbabwe, ri wana zwiilaila zwinzhi zwi si tsha vhonala kha lushaka lwa Vhavana vha Zimbabwe. Nga murahu ha musi shango la Zimbabwe li tshi wana

mbofholowo nga (1980) zwithu zwinzhi zwo shanduka siani la zwa pfunzo. Mumpande (2006:11) u ri:

The education policy in Zimbabwe has changed little since the colonial period. Then as now English, Ndebele and Shona are the three official languages while some languages such as Tonga, Nambya, Venda, Khalanga, Sotho and Shangani have official recognition as minority languages.

Izwi zwi amba u ri nyambo dza tshiofisi kha la Zimbabwe ndi Tshiisimane, Tshishona na Tshindevhele. Tshivenḁa ndi luḁwe lwa nyambo dzi si dza tshiofisi. Vhaverḁa vha tshiḁiriki tsha Beitbridge vho ḁo kombetshedzea u guda Tshindevhele nga mulandu wa mulayo we wa vha u hone sa izwi Beitbridge li vunduni la Matabeleland South. Vhathu vha tshiḁiriki tsha Beitbridge vho thoma u funziwa Tshindevhele sa lwone luambo lwavho lwa ḁamuni. Hezwi zwa amba uri vhana vhoḁhe vha Vhaverḁa vha tea u laḁa luambo lwavho vha ḁivha luambo luswa khavho lune lwa vha Tshindevhele. U funziwa ha vhana vha Vhaverḁa Tshindevhele ho bveledza thaidzo nnzhi dzine dza kwama u shandukisa mihumbulo yavho nga ha zwiilaila zwa Vhaverḁa.

Tsha u thoma ri nga amba uri vhana vhe vha guda Tshindevhele sa luambo lwavho lwa ḁamuni vho fhedza vha si tsheena luambo lwavhuḁi lwa Tshivenḁa sa luambo lwavho lwa ḁamuni. Izwi zwo ralo vha fhedza tshifhinga tshinzhi vha tshikoloni. Tshiḁwe hafhu musi avha vhana vha tshi funzwa Tshindevhele vha vha vha tshi khou funzwa mvelele ya Tshindevhele. Izwi zwa amba uri mirero, ngano, mitambo, mvelele, vhurereli, maidiomu na zwiilaila vha funzwa zwa Tshindevhele. Pfunzo hei ine vha wana i shandukisa kutshilele kwavho sa Vhaverḁa. Musi vhana vha Vhaverḁa vha tshi vha na ḁivho ya mvelele ya Tshindevhele, hu vha hone u fa kana u xela ha zwiilaila.

Nga murahu ha musi vhaḁwe vhakegulu na vhakalaha vho no zwi vhona uri pfunzo hei i nga vhulaha Tshivenḁa vho ḁo dzudzanya uri zwikoloni kha hu funziwe Tshindevhele khathihi na Tshivenḁa. Fhedzi hezwi zwo vha zwi siho kha ndayothewa ya Zimbabwe. Hezwi zwo itwa kha zwiḁwe zwa zwikolo ngeno kha zwiḁwe zwikolo hu sa funziwi Tshivenḁa. Naho zwiḁwe zwa zwikolo zwo ḁo funza Tshivenḁa khathihi na Tshindevhele ho vha na zwithithisi zwe zwa ita uri mushumo uyu u bvelele. Zwiḁwe zwazwo ndi hezwi zwi tevhelaho: tshifhinga tshi

songo linganaho kha tsumbamafunzele, vhadededzi vhane vha vha vha Tshindevhele vha sa koni luambo lwa Tshivenda, u sa vha hone ha dzibugu dza Tshivenda na u sa vha hone ha kuñwalele kwa Tshivenda.

Musi ri tshi sedza mafhungo a tshifhinga, ri nga amba uri ho vha hu si na tshifhinga tsho linganaho tsha u funza Tshivenda khathihi na Tshindevhele. Thaidzo yo vha ya uri Tshivenda tsho vha tshi tshi newa tshifhinga tshituku kha dziñwe thero dzothe. Musi ri tshi sedza fhungo la vhadededzi vhane vha tea u funza Tshivenda, vhane vha vha vha lushaka lwa Tshindevhele, ri a zwi vhona uri a vha nga do funza Tshivenda tshone. Vhadededzi avha vho vha vha tshi funza Tshivenda tshi si tshone vha si na ndivho na luambo. Tshiñwe hafhu a vha na ndivho nga mvelele ya Tshivenda zwine zwa ita uri ri ambe uri a vha nga divhi nga ha zwiilaila zwa Tshivenda. Kha fhungo la bugu, ho vha hu si na bugu dzo teaho dza Tshivenda, vhadededzi vho vha vha tshi shumisa dza Tshindevhele vha dzi pindulela kha Tshivenda. Hezwi zwa amba uri vhana vho vha vha sa khou funzwa Tshivenda tshone. Ri nga nea tsumbo dza maipfi a Tshivenda tsha tshitiriki tsha Beitbridge e a pambiwa u bva kha Tshindevhele ane a sa vhe maipfi a vhukuma a Tshivenda. Iphi mavhala line la vha maipfi, phuli line la tea u vha muta, mota line nga Tshivenda tshone ndi goloi, ipfi u kwanisa line la tea u vha u kona na ipfi mukosi line la tea u vha ipfi phosho.

Izwi zwa sumbedza uri arali hu si na bugu dza Tshivenda vhana a vha nga divhi maipfi a vhukuma a Tshivenda na zwiilaila a vha nga zwi divhi. Vhana avha vhe vha funziwa Tshivenda vho funziwa hu si na kuñwalele kwa Tshivenda. Ho vha hu tshi shumiswa kuñwalele kwa Tshindevhele zwe zwa ita uri na mupeleto wa maiwe maipfi a Tshivenda u sa vhe wa vhukuma. U sa vha hone ha kuñwalele kwa Tshivenda na zwone zwi a kwama u guda ha vhana nga ha zwiilaila. Izwo zwothe zwo buliwaho afho ntho zwi ri disa kha uri ri ambe uri pfunzo ya Zimbabwe yo shela mulenzhe kha u tshuwedza ndila ine Vhavenda vha tshitiriki tsha Beitbridge vha dzhia ngayo zwiilaila.

Musi ri tshi sedza fhungo la pfunzo ri nga dovha ra amba nga tshuwedzo ya pfunzo kha ndila ine Vhavenda vha Beitbridge vha dzhia ngayo zwiilaila ri songo sedza pfunzo ya Zimbabwe. Nga mulandu wa pfunzo, ri wana zwiilaila zwinzhi zwi si tsha vhonala kha lushaka lwa Vhavenda vha Beitbridge, Zimbabwe. Vhathu vho funzeaho vha na zwiilaila zwine a vha zwi tevhedzi, zwi tshi itwa nga pfunzo yavho. Vhunzhi ha vhafumakadzi vho

funzeaho vha tshi tou fhedza u beba vhana, vha tshi sala vha tshi ya hayani vha vha vho thavhiwa dzhekiseni dza u thivhela mbebo, lune vha vha vha si tsha do vhona minwedzi yavho. Vhavenda vha tenda kha uri zwi a ila u wana mufumakadzi a sa vhoni nwedzi wawe.

Izwi vha ri zwi fha munna malwadze a khundu na tshineto, sa izwi u tangana na mufumakadzi uyu lwa vhudzekani munna a tshi vha a tshi khou tswonzwa tshika dza musadzi. Vhanwe vha ri ndi ngazwo mivhili ya vhafumakadzi vha zwino i mihulwane ngauri a vha bvisi tshika. Vhalala vha tenda uri vhunzhi ha vhanna vha khou hotefhadzwa nga u tangana lwa vhudzekani na vhafumakadzi vha sa vhoniho minwedzi yavho. Hu na zwiilaila zwinzhi zwine Vhavenda vha vha nazwo, fhedzi vhathu vho funzeaho vha ita uri zwi dzhielwe fhasi. Tsumbo; ano maduvha mukwasha ha tsha shavha u la na makhulu. Tshinwe hafhu zwikoloni vhana vha vho funzwa pfunzo dza vhudzekani vhe vhatuku. Hezwi zwa amba uri a zwi tsha ila u amba nga zwa vhudzekani na vhana, na vhabebi na vhone a vha tsha ila u amba na vhana vhavho nga zwa vhudzekani. Vho Desmond Tutu vha zwi amba nga ndila hei; vha “Love them enough to talk about sex”. Musi ri tshi sedza zwe zwa buliwa afho ntha nga mafhungo a zwa pfunzo a ri koni u laa muhumbulo wa uri ri tea u tanganedza uri tshifhinga tsho shanduka fhedzi vhathu a vha tei u laa mvelele yavho ngauri ndi yone ifa lavho.

4.6. POLITIKI KHA LA ZIMBABWE.

Vhavenda sa lushaka vha na mvelele na ndowelo dzavho, dzine vha tshila ngadzo. Politiki ine vho vha vha nayo u bva kale ndi ya u vhangana mashango na u lwela vuhosi. Hezwi ri zwi vhona na kha dziwe tshaka dza Vharema, sa kha lushaka lwa Mazulu nga tshifhinga tsha khosi yavho Tshaka. Musi ri tshi sedza politiki ya shango la Zimbabwe ri nga amba uri ndi shango lo wanaho mbofholowo zwino, ndi shango line la vha na dimokirasi. Izwi zwi ita uri politiki i vhe yo aluwesa na kha lushaka lwa Vhavenda lune vha vho kona na u pfesesa uri na vhonevho vha na ndugelo dza u tshila nga hune vhone vhanwe vha funisa ngaho. Nga mulandu wa zwenezwo, vhunzhi ha zwiilaila zwine Vhavenda vha vha vho zwi livhanya na vhana na vhafumakadzi ri wana zwi si tsheeho. Kha Vhavenda zwi a ila uri mutukana na musidzana vha tangane lwa vhudzekani vha sa athu u malana. Kale vho vha vha tshi bva vha ya mahundwaneni, vha dzula ngeyo hu si na u tangana lwa vhudzekani. Zwino ri wana tshiilaila

itshi tshi si tsha vhonele ngauri vhana vha khou tangana lwa vhudzekani vha tshe vhatuku ngauri vha na ndugelo ya u ita zwine vha funa.

Ndugelo na tsireledzo yo newaho vhafumakadzi nga vhorapolitiki i tsikeledza zwine vhafumakadzi vha Vhavana vha tea u ila zwone. Musalauja zwo vha zwi tshi ila uri mufumakadzi a sa thonifhe munna wawe kha tshinwe na tshinwe. Ano maduvha vhafumakadzi vha dilinganyisa na vhanna vhavho. Shangoni ja Zimbabwe hu na madzangano manzhi ane a pfi ndi a u lwela mbofholowo ya vhafumakadzi. Hezwi zwi hone na kha manwe mashango manzhi a lifhasi. Ano maduvha vhafumakadzi vha a kundelwa na u tou bikela vhanna vhavho zwiwiwa, vha a hana na u ita zwa vhudzekani na vhanna vhavho, vhafumakadzi vha vho langa vhanna vhavho.

Hu na zwinzhi zwine ri nga amba zwi itisaho uri zwiilaila izwi zwi songo tsha vhonele kha Vhavana vha Beitbridge musi ro sedza mafhungo a zwa politiki kha ja Zimbabwe. Zwine ra tea u divha zwone ndi zwa uri zwiilaila zwe Vhavana vha vha vha tshi tshila ngazwo musalauja, musalauno a zwi tsha vhonele. Zwe zwa sala zwi tshi vhonele ndi zwiilaila zwe muvhuso wa Zimbabwe wa zwi dzhia wa zwi shumisa sa milayo ya u vhusa ngayo vhadzulapo. Na zwinwe zwine vhane vha tenda kha vhurerele ha Tshikhiresite ra wana vha tsheevho zwi fara sa izwi na Bivhilini zwi hone. Nga kha thodisiso iyi ri a kona u amba uri nga mulandu wa dimokirasi, vhaswa vha Vhavansa kha ja Beitbridge a vha tsha tevhedza zwiilaila sa mvelele yavho.

4.7. ZWIRATHISAMAFHUNGO

Zwirathisamafhungo na zwone zwi na thuthuwedzo kha ndila ine Vhavana vha tshiriki tsha Beitbridge vha dzhia ngayo zwiilaila. Musalauno ri wana hu na zwirathisamafhungo zwinzhi u fana na dziradio, thelevishini, bugu, gurandja, vidiokhasete na zwinwe zwinzhi, zwine zwa itisa uri zwiilaila zwa Vhavana vha tshiriki tsha Beitbridge zwi vhonele fhasi. Ri wana ano maduvha zwine Vhavana sa lushaka vha ri zwi a ilwa, izwi zwirathisamafhungo zwi tshi tou zwi dzhia sa mutambo kana sa zwithu zwine zwi tea u taniwa kha vhatu vhothe na vhana. Tsumbo; zwa vhudzekani ri wana zwi tshi taniwa kha thelevishini na kha radio, vhatu vha dzhiwa na zwifanyiso nga vhoradzigurandja vha songo ambara, lufu a lu tsha ilwa kha vhezhi ha vhatu vha lushaka lwa Vhavana, ri wana lu tshi taniwa kha

thelevishini, lwa dovha lwa vhidzelelwa na kha radio. Vhoradzigurannḁa vhone vha dzhia na zwinepe vha amba nga halwo. Izwi zwi ita uri vhana na lushaka vha si tsha ila na u sa ḁivha uri lufu lu a ilwa. Nga hezwo hu vha hone u fa kana u xela ha zwiilaila kha Vhaventḁa vha tshiḁiriki tsha Beitbridge Zimbabwe.

4.8. SHANGO ḲA BEITBRIDGE SA MUKANO WA SHANGO ḲA ZIMBABWE NA SHANGO ḲA AFRIKA TSHIPEMBE.

Beitbridge ndi mukano wa mashango mavhili, Ḳa Zimbabwe na Afrika Tshipembe. Mukano u a shela mulenzhe kha nḁila ine Vhaventḁa vha Beitbridge vha dzhia ngayo zwiilaila. Ri nga amba uri afha ndi hune ha ḁangana tshaka dzo fhambanaho musu vhathu vha tshi bva na u dzhena kha aya mashango mavhili. Tshiḁwe hafhu hu na tshaka dza vhathu vho fhambanaho vhane vha vha vhadzulapo nga mulandu wa uri vho ḁela mishumo yo fhambanaho. Hezwi zwa amba uri hu na vhathu vhanzhi vho fhambanaho vha mvelele dzo fhambanaho hune na zwiilaila zwavho zwo fhambana. Zwino u nga ro no ḁi sumbedza uri kha Ḳa Beitbridge Vhaventḁa ndi tshigwada tshiḁuku vha fhedza vho miliwa nga tshaka dziḁwe na zwiilaila zwavho, a vha tsha kona u zwi tevhela.

4.10. MVALATSWINGA

Kha ḁhoḁisiso iyi ri a kona u vhona zwa uri vhunzhi ha vhathu vha Beitbridge a vha ḁivhi uri u ila kana tshiilaila ndi mini, nga maandḁa vhaswa. Ndi ngazwo zwiilaila zwine Vhaventḁa vha vha nazwo zwi sa khou tevhedzwa kha tshiḁiriki tsha Beitbridge Zimbabwe. Ri a kona u zwi vhona uri hu na zwiitisi zwinzhi zwine zwa ḁuḁuwedza lutendo lwavho kha zwiilaila. Fhungo ḁihulwane ndi Ḳa uri, Vhaventḁa vha tshiḁiriki tsha Beitbridge vha na mushumo muhulusa wa u vhona uri mvelele yavho i tea u tshila. Naho ri tshi nga amba uri mvelele i a shanduka zwi tshi ya nga tshifhinga, Vhaventḁa a vha tei u laḁa mvelele yavho ine ya vha ifa ḁavho. Tshiḁwe hafhu nga mvelele yavho vha ḁo ḁivha vhubvo na vhubva havho. Vhaventḁa avha vha Beitbridge vha tea u takuwa vha lwela mvelele yavho vhone vhaḁe u itela uri na mirafho i ḁaho i kone u i wana na u i ḁivha.

NDIMA YA VHUTANU

5.1. MAWANWA NA THEMENDELO

5.2. MVULATSWINGA

Thodisiso iyi yo disendeka kha mafhungo a zwiilaila. Zwiilaila ndi tshipiḁa tsha zwipiḁa zwine zwa wanala kha kuvhumbelwe kwa vhurereli ha Tshirema. Tshaka dza Vharema dzo fhambanaho dzi na zwithu zwinzhi zwine zwa zwi dzhia sa zwiilaila. Izwo zwiilaila zwi na mishumo yo fhambanaho ine ya kwama kutshilele kwa lushaka lwonolo. Fhungo heli li sumbedzwa nga Tischler (1983) kha Chigidi (2009) ane a ri:

Every society has means of training and of social control that are brought to bear on each person, making it difficult for individuals to act or even think in ways that deviate too far from the group's values and norms. Deviation would be regarded as taboo and all societies have their rules about taboos.

Izwi zwi amba uri lushaka luḁwe na luḁwe lu na zwiilaila zwine zwa vha zwone zwine zwa langa kutshilele kwa vhathu vhenevho. Hezwi ro zwi pfa zwi tshi ambiwa na kha ndima dza nḁha dza murahu.

Muḁodisisi o sumbedza uri zwiilaila zwi shumani kha lushaka lwa Vhavenda vha tshitiḁiriki tsha Beitbridge. Zwe muḁodisisi a zwi wana ndi zwa uri zwiilaila zwi kwama kutshilele kwa vhathu. Lushaka luḁwe na luḁwe lu na ndila ine vhathu vha tea u tshila ngayo. Thodisiso iyi yo dovha ya sumbedzisa uri kha lushaka lwa Vhavenda zwiilaila zwi shuma sa ndila ya u langa kutshilele kwa vhathu. Hu na zwinzhi zwo sumbedziwaho nga ndila ine Vhavenda vha tshitiḁiriki tsha Beitbridge vha dzhia ngayo zwiilaila sa lushaka.

Kha iyi ndima muḁodisisi u ḁo amba nga zwe a wana na u nea na themendelo. Ndi zwinzhi zwe muḁodisisi a wana nga ha zwiilaila na nga ha ndila ine Vhavenda vha tshitiḁiriki tsha Beitbridge vha dzhia ngayo zwiilaila. Muḁodisisi mafhungo oḁhe o a wana nga murahu ha dzimbudzisavhathu na kha manwala o fhambanaho.

5.3. MAWANWA

Muṭoḍisisi o wana uri vhatu zwavho na vhanwali vho fhambanaho vha khou sumbedza mihumbulo i fanaho nga ha fhungo la zwiilaila. Tsha u thoma muṭoḍisisi a nga amba uri vhatu na vhanwali vho fhambanaho vha sumbedza uri Vharema ndi vhatu vhane vha thonifha mvelele, zwino mafhungo a zwiilaila ndi tshinwe tsha zwipida tsha mvelele ya Vharema. Vhavenda vha tshiriki tsha Beitbridge, Zimbabwe vha a kwamea sa izwi na vhone vha Vharema. Vhatu zwavho na vhanwali vho fhambanaho vha amba uri mvelele i bvukulula vhubvo na vhubvo ha muthu. Zwino nga zwiilaila vhatu vha a kona u divha mvelele na vhubvo havho. Fhungo la mvelele sa ndila ya u tshiliana li a kona u amba ngaḷo. Zwi dzhia tshifhinga na mihumbulo yo talifhaho uri vhatu vha kone u pfesesa mvelele dza vhanwe vhatu. Hezwi zwa ita uri muṭoḍisisi a tende na u zwi vhona uri kha Vharema zwiilaila ndi zwa ndeme sa izwo zwi tshi kwama vhurereli na mvelele yavho.

Muṭoḍisisi o wana uri Vhavenda u fana na dzinwe tshaka dza Afrika, vha na zwiilaila zwinzhi zwine zwa langa vhuḍifari ha vhatu. Izwi zwiilaila zwo khethekanywa nga zwigwada zwo fhambanaho. Muṭoḍisisi o wana uri zwinwe zwiilaila zwi kha di vha na mushumo naho hu na uri zwinwe zwazwo musalauno zwi si tshe na mushumo. Tshivhangi tsha hezwi ndi uri vhatu vhanwe vha vho tevhela vhurereli ha Tshikhiresite na uri avha vhatu vha dzula vho tangana na vha lushaka lwa Vhandevhele na lwa Vhashona.

Tshinwe hafhu muṭoḍisisi o wana uri zwiilaila zwi langa vhuḍifari ha muthu nga ndila ya ndatiso. Nyofho kha vhatu nga masiandoitwa a si avhudi a u sa tevhela zwiilaila yo ita uri vhatu vha vhe na vhuḍifari havhudi. Nga vhuḍifari havhudi hu vha na matshiliso avhudi kha vhatu. Zwiilaila zwi sumbedza zwi muraḍo wa mvelele ya Vharema na vhufa havho zwa dovha zwa vha na thalutshedzo yavhudi ya honoho vhufa. Zwiilaila zwi langa tshivhumbeo tsha lushaka kwa Vharema na kutshilele kwavho

Vhatu vhe ha itwa mbudzisavhatu khavho, vho sumbedza uri musalauno naho zwiilaila zwi na mushumo muhulu fhedzi zwi vhonele zwi si tsheho musi ri tshi vhambedza musalauno na kutshilele kwa vhatu kwa musalauḷa. Thuḥuwedzo ya vhurereli ha Tshikhiresite sa izwi ri tshi nga amba uri Tshikhiresite tsho dzhia mushumo wa zwiilaila ndi yone ine ya tuṭuwedza kuvhonele kwa zwiilaila nga Vhavenda vha Beitbridge, Zimbabwe. Tshinwe hafhu kufhatele na kudzulele kwa vhatu musalauno kwo fhambana na kwa musalauḷa. Musalauno vhatu

vha tshaka dzo fhambanaho vha dzula vho tanga ngeno vha na mvelele dzo fhambanaho. Hezwi ro zwi vhona nga vhatu vha tshiriki tsha Beitbridge kha la Zimbabwe.

Zwiwe zwa langa kutshilele kwa vhatu na u tanga ngeno vha na mvelele dzo fhambanaho. Hezwi ro zwi vhona nga vhatu vha tshiriki tsha Beitbridge kha kutshilele kwavho ndi ndila ya u fhirisa zwiilaila u bva kha muwe murafho u ya kha muwe murafho. Nga hezwo vhezvi ha vhatu vane vha dzula tshikhuwani ri vha wana vha si na ndivho nga ha zwiilaila, hu pfi vha kule na mashango a vhomakhulukuku vavho vane vha vha vhone vhatu vha ndeme kha u funza nga ha zwiilaila.

Muodisisi o dovha a wana uri Vharema vhothe vha na zwiilaila na kha Vhatshena zwi a wanala. Kha Vharema zwiilaila zwi vha ndila ya u tanganyisa vhatu na midzimu yavho. Kha Vharema hu na zwiilaila zwiine zwa fana na zwiwe zwiine zwa fhambana. Muodisisi o zwi vhona uri hu na zwiilaila zwiine zwa fana kha lushaka lwa Vhavenda, vha Vhashona na vha Vhandevhele, sa izwi vhatu avha vhothe vhe Vharema.

Muodisisi o dovha a wana uri zwiilaila zwi vha i ndila ya u bvukulula vhudipfi kha Vharema. Zwiilaila zwi dovha zwa vha ndila ya u vhulunga vhutshilo na mutakalo ha vhatu. Kha Vhavenda vhutshilo vhu dzhielwa ntha nga maanda. Hezwi zwi ita uri vhatu vha de na ndila dzo fhambanaho dza u tsireledza vhutshilo, hezwo zwa katela na zwiilaila. Zwiilaila zwo do vha ndila yavhudi sa izwi zwi na u langa ndila ine vhatu vha tea u tshila ngayo. Hezwi zwi thusa uri vhatu vha vhe na vhudifari havhudi vhune vha tangedzea kha lushaka.

Zwiilaila zwi sumbedza vhumatshelo ha muthu nga kha zwiito. Kha mvelele ya Vharema ine ya khwathisa uri muthu ha tshileli ene e the fhedzi, u tshilela na vane nga Tshivenda hu pfi, "muthu ndi muthu nga vhatu". Hezwi zwa amba uri zwothe zwiine muthu a ita u tea u divhudzisa uri vhatu vha do ri mini. Vhudifari ho bvaho hu tshinyadza lushaka lwothe. Zwino zwiilaila zwo thusa uri muthu a kone u disedzulusa uri nga zwiito zwawe ha tshinyadzi lushaka naa? Muodisisi o wana uri nga hezwo, zwiilaila zwi tutedza lutendo lwa vhatu kha lushaka na mvelele yavho. Zwiilaila zwo vha i ndila yavhudi ya u sumbedza vhatu uri vhudifari vhu si havhudi vhu na masiandaitwa a si avhudi kha vhatu, lushaka na mupo.

Muṭoḍisisi o dovha a wana uri naho zwiilaila zwi nga nḍila ya khanedza zwi vha zwone zwine zwa langa kutshilele kwa vhathu na u funza kutshilele na vhuḍifari havhuḍi. Hezwi zwa funza vhathu u kona u nanga kha vhuḍi na vhuvhi. Nga hezwi, vhathu vha a tsireledzea kha u ita vhuvhi vha sedza kha u ita zwo lugaho tshifhinga tshoṭhe.

Muṭoḍisisi o wana uri zwiilaila zwi bvisela khagala u luga ha mvelo kha muthu, hezwi ri zwi vhona zwo sumbedzwa nga Thomas Aquinas kha thiyori yawe ya u luga ha mvelo. Muṅwe na muṅwe u bebwa a tshi ḍivha hezwi: u sa tswa, u sa vhulaha, u ita zwa vhudzekani na shaka uri a zwo ngo luga. Hezwi zwi sokou vha mulayo une wa pfesewa nga muthu muṅwe na muṅwe kana ndi wa lushaka lufhio na lufhio. Nga u luga ha mvelo a hu na ane a funzwa u sa tswa kana u sa vhulaha. Zwiilaila zwi thusa vhathu uri vha shumise mihumbulo yavho kha vhuḍifari havho vha tshi shumisa zwiilaila kha nyimele dzo fhambanaho. Hezwi zwa sumba uri zwiilaila zwi thusa uri vhathu vha shumise luvalo musi vha tshi ita tshinwe na tshinwe.

Muṭoḍisisi o wana uri zwiilaila ndi nḍila ya u langa na u laya vhana kha vhuḍifari hu si havhuḍi. Zwiilaila zwi shuma sa zwithusedzi zwa u funza musi vhalulwane vha tshi laya vhana. Musi muthu a sa koni u shumisa mihumbulo wawe kha vhuḍifari havhuḍi, vhune ha vha ha ndeme kha vhathu vha lushaka lwonolwo, zwiilaila zwi a ṭuṭuwedza vhathu kha fhungo ḽa u shumisa luvalo. Zwiilaila zwi vhonala zwi tshi shumiswa fhethu hunzhi sa: muḽani, kha u mala na dzimpfuni. Zwiilaila zwi shuma sa nḍila yavhuḍi ya u vhulunga mvelele ya vhathu.

Tshinwe hafhu zwiilaila zwi shuma sa mapholisa, fhethu hune a hu na mapholisa. Zwiilaila zwi a thusa u sumbedza uri musi muthu o pfuka tshiilaila u ṭangana na masiandoitwa a si avhuḍi. Kha zwiilaila muthu ha thomi a farwa uri a pfiswe vhuṭungu. Zwiilaila zwi vha tsumbo ya zwine vhathu vha ulwo lushaka vha ṭoḍa. Vhutshinyi ha muthu muthihi vhu kwama vha muṭa wawe na lushaka nga nḍila dzo fhambanaho.

Tshinwe hafhu muṭoḍisisi o wana uri zwiilaila zwo vha i nḍila ya u ṭuṭuwedza u pfana, mulalo na u ṭhonifha. Masiandoitwa a u sa tevhela zwiilaila ha humisei. Hezwi zwi sumbedza vhuṭali ha vhomakhulukuku vhe vha zwi thoma. Arali hu na we a vha a tshi pfuka tshiilaila hu si nga khole, lushaka lwo vha lu na nḍila ya u sedzulusa uri hu nga itwani uri vhathu vha

pfesese vha ise phanda nga kutshilele na vhuḍifari ho tangedzeaho. Hezwi zwi sumbedza uri zwiilaila zwo vha zwi ndila yavhuḍi ya u langula nzulele na matshilele a vhatu.

5.4. THEMENDELO

Tsha u thoma tshe muḱodisisi a vhona tsho fanela u lugiswa ndi mafhungo a zwa politiki kha la Zimbabwe. Ndayotewa ya Zimbabwe i tea u dzhiela nḱha nyambo dzothe dzine dza wanala kha la Zimbabwe, dzi vhaliwe sa nyambo dza tshiofisi. Tshivenḱa ndi luḱwe lwa nyambo dzo sedzelwaho fhasi kha la Zimbabwe, hezwi zwa ita uri na tshikoloni tshi songo funzwa. Zwino Tshivenḱa kha tshi dzhielwe nḱha u itela uri na Vhavenḱa kha la Zimbabwe vha ḱipfe vha songo nyadzea.

Muḱodisisi u khou tuḱuwedza u dzheniswa ha zwiilaila kha mbekanyamaitele ya pfunzo ya zwikoloni kha la Zimbabwe. Hezwi zwi ḱo thusa uri zwikoloni hu vhe na thero ya Tshivenḱa. Musi hu na thero ya Tshivenḱa vhana vha ḱo funzwa nga mvelele yavho ya Tshivenḱa ine ya katela zwiilaila. Nga hezwi zwiilaila vhana vha ḱo guda vhuḍifari havhuḍi lushakani vha tshee vhana vhatuku.

Hu na zwiilaila zwine zwa kwama mupo, hezwi zwi tea u khwaḱhisedzwa lushakani u itela uri vhatu vha Vhavenḱa kha la Beitbridge vha kone u londota zwiko zwa mupo wavho. U vhulungwa ha zwiilaila zwi ḱo thusa na kha miraḱo i tevhelaho uri vha ḱivhe vhubvo na vhubva havho.

Muḱodisisi u khou dovha a tuḱuwedza lushaka lwa Vhavenḱa kha la Beitbridge Zimbabwe uri vha dzhie nḱha zwiilaila u nga zwi tshi kwama mvelele yavho. Hezwi zwi nga konadzea arali hu nga vha na vhanwe Vhavenḱa vha tshitirikini tsha Beitbridge vhane vha nga isa phanda vha nwalavho nga ha zwiilaila. Muḱodisisi o vhona uri musalauno zwiilaila zwi khou laḱa ndeme yazwo fhedzi ha wanala vhanwe vhanwali vhane vha khou bvelela zwi ḱo thusa uri zwi dzule zwi hone sa tshipiḱa tsha mvelele ya Vhavenḱa vha Beitbridge.

6. MVALATSWINGA

Muṭoḍisisi u tenda uri zwiilaila ndi zwa ndeme kha lushaka lwa Vhavenḍa. O zwi vhona uri zwiilaila zwi dovha zwa vha na ṭhuṭhuwedzo khulwane kha lushaka lwa Vhavenḍa musalauno. Zwiilaila zwo vhonala zwo vha nḍila ya u thusa vhathu uri vha kone u vhulunga vhuḍifari havhuḍi. Zwo vha thuso kha vhuvha ha muthu na u fhaṭa lushaka lwoṭhe. Nga hezwi hu vha na kutshilele kwavhuḍi kha lushaka lwonolo. Naho tshivhumbeo tsha zwiilaila tshi kha khandza sa: “u songo,” naho zwo vhumbwa nga nḍila i sa pfesesei, zwo thusa vhathu uri hu vhe na mulalo khavho.

Kha tshifhinga tsha musalauno, tshine kutshilele kwa vhathu kwa vha kwo fhambana na kwa musalauna, ndi zwa ndeme uri vhathu vha lushaka lwa Vhavenḍa vha Beitbridge, Zimbabwe vha ḍivhe na u pfesesa nga ha zwiilaila. Hezwi zwi nga konḍa nga uri kutshilele kwa vhathu zwino kwo shanduka fhedzi ndi zwa ndeme uri hu vhe na nḍila dzine dza nga thusa vhathu uri vha ṭanganedze zwiilaila sa tshipiḍa tsha mvelele yavho. Nga zwiilaila mvelele ya Vhavenḍa vha Beitbridge Zimbabwe i ḍo vhulungea u itela na mirafho i tevhelaho.

Ṭhoḍisiso hei yo sumbedza uri zwiilaila ndi zwa ndeme kha vhathu. Ro dovha ra vhona nḍila ine Vhavenḍa vha Beitbridge Zimbabwe vha dzhia ngayo zwiilaila. Ṭhoḍisiso yo sumbedza Vhavenḍa vha Beitbridge uri na vhone ndi lushaka lwa ndeme kha ḷa Zimbabwe, fhedzi uri izwi zwi ṭuṭuwedzee vhone vhaṅe vha tea u imelela mvelele yavho. Ṭhoḍisiso hei i dovha ya sumbedza uri Vhavenḍa vha Beitbridge vha tea u vha na vhuḍifhinduleli kha mafhungo a zwiilaila uri mvelele yavho i kone u tshila lwa lini na lini. Hezwi zwi ḍo thusa na mirafho i tevhelaho uri i ḍivhe nga ha lushaka lwa Vhavenḍa. Musi ro sedza ṭhoḍisiso hei ri nga amba uri zwiilaila zwi laula kutshilele kwa vhathu. Vhuḍi ha u tevhela zwiilaila vhu a sumbedza uri ndi zwa ndeme u tevhela zwiilaila naho musalauno hu nga vha na zwithithisi zwo vhalaho zwine zwa nga ṭuṭuwedza kudzhiele kwa zwiilaila nga vhathu vha tshitiṛiki tsha Beitbridge namusi.

BUGUTSHUMISWA

- Beattie, J. 1966. *Other Cultures Aims, methods and Achievements in Social Anthropology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Cassier, E. 1972. *An Essay on Man Introduction to a philosophy of human culture*. New Haven and London Yale University Press.
- Chigidi, W.L. 2009. *Academic journal article from the Journal of Pan African studies* (online) vol 3, No 1.
- Damen, L. 1987. *Culture Learning; The fifth Dimension on the Language classroom Reading*. M. A Addison- Wesley.
- Durkheim, E. 1963. *Incest: The nature and the origin of the taboo*. New York. Lyle Stuart.
- Freud, S. 1953. *Totem and Taboo Resemblance between the Psychic lives of Savages and Neurotics*. New York: Moffat Yad Co.
- Gelfand, M. 1979. *Shona Ritual*. Juta and Co Limited. Johannesburg.
- Gutkind, P.C.W and Waterman, P 1978. Heinemann Educational Books Ltd. London.
- Gyekeye, M. 1996. *African Cultural Values. An Introduction on Sankofa*. Philadelphia, Westview Publishing Company.
- Hall, S. 1996a. *Who needs identity?* London. SAGE.
- Harris, M. 1993. *Culture, Man and Nature. An Introduction to General Anthropology*. New York. Crosswell.
- Hatch, E. 1973. *Theories of Man and Culture*. Columbia University Press. New York.
- Holden, L. 2000. *Encyclopedia of Taboos*. Oxford ABC Clio Ltd.
- Hornby, A.S. 2010. *The Oxford Advanced Learners Dictionary* Oxford University New York.
- Malinowski, B. 1953. *Man and Culture*. Routledge and Kegan Paul. London. Bioston and Henley.
- Mumpande, I. 2006. *Silent Voices: Indigenous Languages in Zimbabwe*, Silverid House, Harare. Weaver Press.
- Ngubane, H. 1970. *Body and Mind in Zulu Medicine*. Academic Press. London.
- Parrinder, G. 1969. *Religion in Africa*. New York. Praeger Publishers.
- Ramagoma, A. N. 2008. *Tsenguluso ya Mbonalo ya zwiilaila kha Vhavenda namusi*. Thesis (M.A Tshivenda) Univesity of Venda.

- Ross, R. L. and Devos, G. 1995. *Ethnic Identity*. London; A Division of Sage Publications, Inc.
- Smith, F. A. 2007. *The Taboos of Leadership*. Jossey Bass San Francisco.
- Southern African Journal for Folklore Studies* 2011.
- Stayt, A. H. 1968. *The Vhavenda*. University of Witwatersrand. Johannesburg.
- Steiner, F. 1956. *Social Anthropology*. Cohen and West. London.
- Tagil, P. 1995. *Sociolinguistics; An Introduction to language and Society*. Penguin Books, UK.
- Tompson, W.E and Hickey, J.V. 1994. *Society in focus. An Introduction to Sociology*. Harper Collins College Publishers. New York.
- Valeri, V. 2000. *The Forest of Taboos Morality, Hunting and Identity among the Huaulu of the Moluccas*. The University of Wisconsin Press Henrietta Street London.

APHENDISISI

VHATHU VHO SHUMISWAHO KHA THODULUSO

1. Vho-Rejoice vha Swereki Beitbridge, Zimbabwe
2. Vho-Nixon Muleya vha Zezani, Zimbabwe
3. Vho-Thidziambi Muleya vha Rukange, Zimbabwe
4. Vho-Joseph Matshema vha Dulivhadzimu, Zimbabwe
5. Vho-Professor T.W Muloiwa vha Ngovhela Afrika Tshipembe
6. Vho-Alunamutwe Enos Rannditsheni vha Ngovhela Afrika Tshipembe
7. Vho-Sarina Ncube vha Rukange, Zimbabwe
8. Vho-Thinandavha Ndou vha Rukange, Zimbabwe
9. Vho-Agnes Singo vha Beitbridge, Zimbabwe